

A naplók vonzása. Egyre inkább szeretek naplókat, naplószerű jegyzeteket olvasni. Márait, Esterházyt. Most Illyést veszem elő. A *Naplójegyzetek 1929–1945*. (Szépirodalmi, 1986.) vegyes összeállítás. A naplóbejegyzések, feljegyzések mellett a szerkesztő, a szerző özvegye Illyés kötetekben nem publikált cikkeit is közli. Ez a megoldás segíti az olvasót, de megbontja a szöveg egységét. Ebből az anyagból négy témát emelek ki. Az egyik Pest, illetve a „pestiség”. A népi írók úgy tekintenek rá, mint Kemál pasa Isztambulra. Szép, szép, de idegen. De Illyés azt is hangsúlyozza, hogy Pest koszorúzta költővé Adyt, és vette pártfogásba Móriczot. Befogadó város, idegensége (ha van ilyen) magyarrá képes alakulni. (De miféle magyarrá, kérdezik néhányan, gyanakodva.) A népi irodalomról fontos jegyzetek, ezt megjegyzem: 53, 209. Informatív az írók Gömbös miniszterelnökkel való találkozásának leírása, ahol Móricz felolvasta egy Szatmár megyei napszámos heti étrendjét. Fontos jegyzeteket közöl Szabó Lőrinc meghurcoltatásáról (a *Vezért* 1927-ben írta, egyébként is ő a legnagyobb élő költőnk) és Erdélyi József szerepéről. A népi iskola úttörője, jelenti ki Illyés, de emberi jellemét bírálja. Joggal. Sárközi Györgyről viszont maradéktalanul szép és hiteles portrét rajzol. (357-358) Fontos önjellemzés, amit a szerző a maga egyeztető (a bírálók szerint okosan helyezkedő) magatartásáról ír. „Kitartok az ellentétek összeegyeztetése, az ellenfelek összebékítése mellett, már csak azért is, mert emiatt kapom a legtöbb támadást.” – írja, majd ironikusan így fogalmaz: „Mindennek megvan az ára, ennek a „kiegyenlítő” természetnek is [...]” (237, 255). A *Magyar Csillag* szerkesztőjeként valóban így cselekedett, urbánusokat és népieket egyaránt közölt, mint Pécsen a *Sorsunkban* Várkonyi. József Attila viszont feltűnően hiányzik ezekből a szövegekből. Az, hogy „nem tettem meg mindent”, kevés.

Két tanulságos megfigyelés, amit megjegyzek. Az egyik a falusi és városi gyerekek összehasonlításával kapcsolatos. Utóbbiaknak a felmérések szerint jobbak az értelmi késései, míg előbbieknél az érzelmei, sőt az indulatai erősebbek. Kérdés: a számítógépek világában elmosódik-e ez a különbség, vagy még inkább erősödik? A másik részlet a kutyákról szól: az egyik acsarogva rátámadt volna az idegenekre, de a lánc visszatartotta. Ám amikor a lánc a nagy lendülettől váratlanul elszakadt, a kutya lepődött meg leginkább, majd farkát behúzza az óljába osont. Tanmese?

NB: a kihaló finnugor nyelvekről! 116. (*június 15.*)

Szajla – Kalifornia – Ókontri... (A történet és az elbeszélő) Oravecz Imre regénytrilógiája, *A régi gyermekei* egy parasztszalád történetét beszéli el négy nemzedék életútján keresztül. Azt hiszem, ennyire mélyen, ennyire alaposan még nem írták meg a magyar földműves társadalom sorsát, múltját és közvetve, a jelenét. Az először 2007-ben a Jelenkor Kiadónál megjelent első rész, az *Ondrok gödre* egy falu, a Heves megyei Szajla regénye, amelynek középpontjában az Árvai család történetének alakulása áll, de a családrege és a környezetről szerves egészet alkot. A könyv emblematisztikus jelenete a dédapa álombeli röpülése a falu fölött, a jövőben, azaz a mai jelenben, ahonnan az elbeszélő visszatekint. A dédapa nézett, nézett lefelé. „Még a szemét is megdörzsölte. Nem értette. Mikor elindult, még megvolt minden, most meg nincsen semmi, vagy ami van, az is más, mintha el lenne varázsolva. Lejjebb akart ereszkedni, hogy közelebből vizsgálja ki a dolgot, hogy a végére járjon ennek az újabb, furcsa változásnak, amikor hirtelen iszonyatos dörrenés hallatszott. Mintha ágyút sütöttek volna el a füle mellett. És portástul, falustul, völgyestül megbillent alatta a föld.” (137-138) Az álom apokaliptikus vízióvá válik, s ez nem egyéb, mint a mába átnyúló huszadik századi világ. A falu végzete. Az elbeszélő jelene. A pusztulás azonban korábban kezdődött, a régi századforduló táján, amikor az életforma rendje látszólag még sértetlen volt. Erre egy másik jelképes jelenet világít rá, amikor a millennium csalóka fényeiben a kivándorlók csapata bandukol a vasútállomás felé. Az ünnepi szónoklatok hangja nem ér el hozzájuk, „és nőtt, duzzadt, feltartóztathatatlanul hömpölygött tovább az áradat.” (384) A könyv főszereplője István, ő már a harmadik nemzedék képviselője, aki az apjának,

az Árvai-birtokot szorgalmasan gyarapító s azt egységében megőrizni akaró parasztgazdának a szolgaságából menekül. Mert ő, aki önálló ember szeretne lenni, szolgaságnak érzi azt, ami az apa, a családfő szerint a paraszti élet rendje. István úgy tervezi, csak rövid időre megy Amerikába pénz keresni, későbbi otthoni életét anyagilag megalapozni.

A trilógia második része, a *Kaliforniai fűj* (először 2012-ben jelent meg) szomorú tanulsága, hogy nincs visszatérés. Az Újvilág beszívja a kivándoroltakat. Az amerikai demokrácia számukra addig ismeretlen levegője. Ahol Mr. Reardon, a gyártulajdonos egyenrangú félként kezeli munkásait, s fesztelenül elmondja a váltig csodálkozó Istvánnak, hogy „a kölcsönös megbecsülésre és tiszteletre épül a társadalom”. „István utána kissé kábultan látott ismét munkához. A műszak végéig a gyáros és ez a különös beszélgetés motoszkált a fejében. Otthon megtárgyalta a dolgot Annával [a feleségével], de úgy sem tudta helyére tenni. Még napok múltán sem, és el sem hitte volna, hogy valóság, ha nem jelenik meg közös képük a *Toledo Blade* másnapi számában.” (167) Istvánék és társaik fokozatosan amerikai polgárokká válnak, városias ruhát hordanak, és már nem *kendezik* egymást, István *motorbejiglivel* közlekedik, a felnövő gyerekek, Líz és John már nem akarnak magyarul beszélni, s a halottaik is amerikai földben pihennek. Maradnak hát Kaliforniában. És nincs is hová visszatérni. Mert nincs ott haza, ahol a szolgabíró megpofozhatja a parasztlegényt, mert elfelejtette levenni a kalapját, és kérdés nélkül szólni merészelt. És ahol felmosathatják a hivatali helyiséget a kérelmező gazdával, mert viselkedése nem tetszett az uraknak. Oravecz Imre tárgyilagos hangú szövege páratlanul pontos és tüzetes. Az elbeszélő helyismerete Szajlán, de Toledóban és Kaliforniában is a dúlőnevek, illetve a városrészek, utcák nevének gondos felsorolásáig terjed, mint ahogy a munkafolyamatok leírása is a szántástól a vasöntés műveleteiig és az olajfűrés módszereiig hallatlanul hiteles. Ez a szövegreteg szociográfiai minőségű. Ott vagyunk az elbeszélő által bemutatott világban. Magunk is benne vagyunk. De a regénynek van egy rejtett, itt-ott felbukkanó lírai szólama is. A kaliforniai fűjek egyszerre „panaszos és örvendező, nyugtató és nyugtalanító” módon lamentáló csapata pedig úgy vonul végig háromszor a könyv lapjain, mint egy görög drámának a történetet kommentáló kórusa. „Úgy hangzott a hangjuk, mintha búslakodnának, mintha elvesztettek volna valamit, valami fontosat, értékeset, és azt keresnék. És közben vigasztalnák, biztatnák egymást, hogy meglesz, meglesz.” (354) Számomra a *Kaliforniai fűj* a trilógia csúcsteljesítménye.

Mielőtt a nemrég, 2018-ban megjelent harmadik részből, az *Ókontriról* szólnék (a Magvetőnél ezzel együtt az első két rész újra megjelent), vissza kell lépnem a Szajla-élmény forrásvidékéig, az ihletkörből származó verseket összegyűjtő költői poémához, a *Halászóemberhez*. (Jelenkor, 1998.) A verseskönyv elégikus tónusa kettős lelki folyamattal kapcsolatos. Az egyik a falusi élet, a paraszti életforma pusztulásának tapasztalata, a másik, ezzel ellentétes folyamat viszont e világ újjáteremtése a költői képzelet és az emlékezés által. Az elmúlás fájdalmanak lírai sűrítménye, más versek mellett, a *Baji-pást* kesergő zsolozsmája: „Hol a régi hegyoldal, / hol a napsütötte legelő, / hol a pázsit, a kikerics, a szerbtövis, a kakukkfű, az eperlevél, / hol vannak a *trenkabokrok*, a csipkebokrok, / hol a kitergetett vásznak függőleges japán írása...” (58). Vagy *Az erdőkről* című vers tárgyilagos, s éppen ez által megrendítő beszámolója a pusztításról, a fák irtásáról. Ám a *Séta* szomorúságába mégis az elmúlás élményén felülemelkedő hangulat vegyül. A beszélő bemutatja kisfiának szülőfaluját, mindazt, ami volt ott, s ami már nincs, a képzelet erejével azonban újjáteremti, s most átadja a jövőnek:

lehet,
hogy te is megállsz majd itt,
mikor nagy leszel,
és én már nem leszek,
és talán már a falu se lesz,

erre sétálsz majd egyedül,
a barátoddal vagy a szerelmeddel,
bemutatod neki a vidéket,
és talán eszedbe jut,
hogy beszéltem itt valaha valamiről,
de az egészből már csak arra emlékszel,
hogy valahol itt volt a házunk,
de ez nem változtat a lényegen,
tudsz rólam valamit,
és ez fontos lehet egyszer neked.

A költői én, az a személy, aki a versekben beszél, olyan szerepet tölt be, mint a kötet címadó versének, a *Halászóember*nek a szereplője, aki „emlékezetében halászik, / fogni szeretne még valamit, / mielőtt elmegy a tó után, melyet még életében lecsapoltak.” A tó lecsapolása, mondanom sem kell, jelképes: a táj megváltoztatása a benne élő emberek sorsának, életlehetőségeinek erőszakos megcsonkításával jár. A Halászóember emlékezete mégis az újjáteremtés, a rekonstrukció terepe. Mint az apáé, aki fiával sétát tesz bölcsőhelye körül. A részletező leírások, amelyek a regényekben is oly fontos szerepet játszanak, ennek a világtéremtésnek a következményei: a valóságos lét érzésével ruházzák fel a fikciót. Ezzel függ össze a tapasztalatok szívós jelenléte az emlékező tudatban. Már a verseskönyvben felbukkannak azok az élmények, amelyek az *Ókontriba*n is visszatérnek: a háborús akna felrobbanása (*Játékok I.*), a téesz erőszakos megszervezésének traumája (*Abban az esztendőben*) vagy a kanca fedeztetése, a cigány Siket Fánival is találkozunk majd, és a tanító néni által Sztálin halálakor elrendelt néma vigyázállásban a *Gyász* című versben szereplő gyerek éppen olyan dacos ellenállással viselkedik, mint majd Jancsika. Ezek a párhuzamok az élménykör erőteljes egységét jelzik, s megértetik velünk, hogy a Szajla-ciklus narratív elemei miért követelték meg, hogy ezek a regények megszülessenek. A szerzői szándéktól függetlenül az epikus formát maga a tárgy kényszerítette ki.

Az *Ókontri* hőse István fia, Steve, aki miután hasonló módon összekülönbözik apjával a birtok gazdasági módszereit illetően, miként az apa korábban a nagyapával, az ő útjaik is elválnak. Csak Steve ellentétes irányban indul el. Ő, aki már Amerikában született és alig tud magyarul, elhatározza, hogy nevelt fiával, Georgie-val együtt visszatér Magyarországra, a szülők által sokat emlegetett „Ókontriba” szerencsét próbálni. Ebben az amerikai gazdasági válság mellett, a családi emlékezet által táplált nosztalgia is belejátszik. Tehát ez a harmadik regény ellenétébe fordítja a *Kaliforniai fűrj* nézőpontját. Ott Istvánnak az ő magyar múltjával, beidegzéseivel kellett találkoznia az amerikai demokrácia számára szokatlan életformájával, itt Steve-nek (ahogyan Szajlán nevezik majd: Stiffnek) *ottani* tapasztalataival kell szembesülnie az *itteni* közéleti és paraszti hagyományok világával. Ez a jóra való, tiszta lelkű, józan gondolkodású fiatal férfi eredményesen gazdálkodik, örökségét gyarapítja, motorbiciklit és traktort vesz, házat épít (amit néhányan már irigykedve szemlélnék), ám eközben – előbb bosszantó, később felháborító – negatív előítéletekkel és szokásokkal találkozik. A mexikói anyától született Georgie-t sötétebb bőre miatt cigánynak nézik, s egy ideig kiközösítik, Steve nem ért egyet a falusi kupaktanácsnak a falu lakóinak feje fölött hozott döntéseivel, azzal, hogy a módosabb előljárók lenézik a szegényeket, ahelyett, hogy segítenék őket. Ám Júliával kötött házassága, megszülető gyermekük, Jancsika felhőtlen boldogsággal tölti el.

Aztán jön a háború, majd a kommunista fordulat. Innen kezdve Steve sorsa egy parasztember szenvedéstörténete a kolhossal, a kuláklistával és a beszolgáltatási kötelezettséggel, amelynek mintegy sűrítőménye hősünk álma a később megvalósuló gyötrelmekről. Ez a jövőbe pillantó álomleírás tehermentesíti a szöveget a valóságos események halmozásának kényszerétől, és párhuzamot alkot a dédapa fentebb említett

álmával az *Ondrok gödrében*, ami nemcsak összekapcsolja a családtörténet távoli epizódjait, de az alapmotívumot, a *pusztulás* élményét is nyomatékosítja. Másfelől viszont az olvasónak hiányozni kezd a falu. Az *Ókontri* nem faluregény. Annyira a főhősre irányul az elbeszélő figyelme, hogy, különösen a kötet második felében, még a jellemregény keretei között, ennek szűkebb fókuszra dacára is elmosódottnak látszik a miliő, a többi szereplő, akik még oly életszerűen jelen voltak a *Halászóemberben* és az *Ondrok gödrében*. A rokonok, a falu lakói. Georgie például hosszú időre eltűnik szemünk elől. Kapunk viszont egy megdöbbentő erejű epizódot. A Steve-ék által befogadott és bújtatott zsidó Csillagék, anyja és leánya, két végtelen áldozat tragikus története ez, amelynek nézőpontja és kifejtésének módja eltér a korábbi elbeszélésektől. Annál inkább megrázó.

Az *Ókontri* mintegy húsz évet ölel fel, de a második évtizedben felgyorsul az idő, s az eseményeknek csupán mozaikszerű epizódjait kapjuk. Az elbeszélő ezzel a megoldással elkerülte ugyan az ideologikusság veszélyét, az ismétlődéseket is mellőzte, de a szereplők magánéletének rajza, különösen Júlia esetében mégiscsak elnagyolt lett. A befejező jelenet – a forradalom leverésekor Steve a családjával együtt elmenekül az országból – túlzottan vázlatos.

Végül fel kell tennünk a kérdést: ki ez a látszólag mindentudó elbeszélő, aki tudását olykor mégiscsak korlátozza? Ki mondja el nekünk, olvasóknak az Árvai-család négy nemzedékének történetét, egyszerűen: kinek a hangját halljuk? Valamit azonban tisztáznunk kell. A *rög gyermekei* nem önéletrajzi mű, jóllehet, elég a *Halászóember* lírai világára gondolnunk, a személyes élmények kimutathatóan belejátszanak a cselekmény alakulásába. De ugyanakkor a verseskönyv és a regények motívumainak eltérései, a szubjektív tapasztalatok, megélt események fikcióba történő átépítésének szükségszerű lépései, azaz az életrajz és a történet különbségei igazolják, hogy Oravecz Imre koncepciója sokkal tágabb érvényű. Elbeszélője nem csupán egy életutat mesél el, hanem egy életformát ábrázol, annak válságát mutatja be. Ehhez el kellett távolodnia a történettől, ki kellett lépnie a négy nemzedék tapasztalati horizontjából. Írói pozícióját a szemlélete és a nyelve egyaránt jellemzi. De miközben a családi hagyományt témává alakította, magára vállalta a téma követelményeit. Emberábrázolása a paraszti világ szemléletéhez idomul, ezért a szereplők lélekrajza során mellőzi a mélylélektani fejtegetéseket. De ez az önkorlátozás nem naivitás, hanem a tárgy által megkövetelt belátás. A nyelv pedig, amelybe szajlai tájszavak és olykor angol kifejezések vegyülnek, mintegy egyesíti a nemzedékek identitásának változatait. Az elbeszélő már egy ötödik nemzedékhez tartozik, aki nem szereplője, csak szemlélője a felidézett világnak. És ez a pozíció tette lehetővé, hogy újjáteremtse azt, ami elmúlt. Egy jelentős magyar irodalmi mű született. (június 30.)

Egy színésznő naplója. (Déryné visszaemlékezései: vallomás, elbeszélés, dokumentum)

Azt a szöveget, amelyet Bayer József után *Naplónak* nevezek, először Törs Kálmán adta ki (a teljes anyagnak mintegy a felét) a Kisfaludy Társaság megbízásából 1879-ben Ráth Mórnál. A teljes szöveget Bayer József rendezte sajtó alá 1900-ban a Singer és Wolfner kiadó megbízásából három kötetben Déryné *Naplója* címmel. Legutóbb pedig a Szépirodalmi Kiadó jelentette meg 1955-ben Déryné leveleivel együtt két kötetben, szintén a teljes szöveget adva. Ezt a kiadást, amely modernizált helyesírású, Réz Pál rendezte sajtó alá. A könyv címe ezúttal már Déryné *Emlékiratai*, ami megfelel az elbeszélés műfajának, a visszatekintés pozíciójának. (Én párhuzamosan olvastam mindhárom szövegváltozatot, jegyzeteim oldalszámai többnyire a harmadik kiadásra vonatkoznak.)

A *Naplót* (valójában *Emlékiratokat*) Déryné 1869 és 1872 között írta idős kori támogatója, a számára évi 120 forint nyugdíjat kijáró Egervári Potemkin Ödön kérésére és személy szerint neki, felhatalmazva őt arra, hogy mint a szöveg tulajdonosa tetszése és ítélete szerint bányon a hozzá eljuttatott anyaggal, beleértve ebbe a stilizálás és a húzások lehetőségét

is: „ez egyedül kegyességem számára lesz leírva” – írja neki egyik levelében. (*Emlékiratok* II. 407.) Az idős színésznő, amennyire megromlott egészségi állapota engedte, szorgalmasan dolgozott, az elkészült fejezetek csomagonként rendezve érkeztek a címzetthez. Befejezni nem tudta munkáját, halála megakadályozta ebben, de ami igazán fontos, azt megírta, eljutott a negyvenes évekig. Ami azon túl érdekes, az a levelekből pótolható. Déryné, mondanom sem kell, nem hivatásos író, akinek szembe kell néznie azzal, hogy mivel az írás megőrökit és nyilvánosságot is jelenthet, ezzel egészen új beszédhelyzetet konstruál. Mit lehet és szabad a szóbeliség közegéből, a beszélő és a hallgató bensőséges viszonyából az írott szövegnek rögzítő médiumába, az író–olvasó (sőt: olvasók) maradandó kapcsolatába átemelni? Déryné írás közben ezzel kapcsolatosan folyamatosan tanácsot is kér szövege címzettjétől, így 1869. december 2-án keltezett levelében:

„Először. Szükséges-e a játszó személyiségeket mind megneveznem, bár jóbarát vagy ellenségem volt? Mert voltak sok irigyeim.

2-szor. Viszonyaimról szükséges-e említést tennem? Mert sok udvarlóim voltak, de némi kivétellel nem csiklandós oldalról.

3-szor. Férjhezmenetelemről, férjemmel való visszas életemről szükséges-e bővebben nyilatkoznom.” (II. 413.)

E kérdések alapján világos, hogy Déryné a magánélet és a nyilvánosság közti határvonal meghúzásának problémájával találkozott, mint előtte és utána minden emlékező. A jelek szerint Egerváry eloszlathatta az idős színésznő aggodalmait. Egervárytól a kézirat tizenegy kötege Benkő Kálmánhoz, a Nemzeti Színház könyvtárosához került, aki az *Életképek*ben közölt belőle egy részletet. Benkő kérésére a kéziratot elolvasta Szigligeti Ede, aki felismerte a *Napló* értékeit, s arra biztatta Törs Kálmán újságíró, rendezze sajtó alá a visszaemlékezéseket. (Réz Pál jegyzete, II. 457-458.) A többi már tudjuk.

A *Napló*nak, illetve *Emlékiratok*nak két egylényű hőse van: az egyik, egy nyolcvan felé járó öregasszony, aki a háttérben marad, de azért ott van. Időnként meg is szólítja az olvasót, hangsúlyozza, hogy amit ír, az való igaz. Ő az író. A másik pedig hajdani énje, egy tündöklő tehetségű, színpadra termett színésznő, afféle őstehetség, a vándorszínészet korának hősnője (ezekről az évekről számol be a *Napló* első két kötete), akinek azonban 1837 után, a Nemzeti Színház (akkori nevén Pesti Magyar Színház) megnyitását követően mégiscsak éreznie, sőt tudnia kell, hogy eljárt fölötte az idő. Nem csupán életkora tekintetében, de játéktílusára nézve is. Erről a számára fájdalmas tényről Vörösmarty Mihály kritikája tanúskodik, aki Töpfer *Világ divatja* című vígjátékában nyújtott alakításáról így ír: „ki kell mondani (meglehet: csalatkozunk), hogy Déryné’ előadásaiban hibázik azon komolyság, melly a’ legvígabb, tréfásabb szerepben is okvetlen megkívánható, melly az áltatáshoz szükséges, melly nélkül csak egy pillanatig sem feledjük, hogy minden csak játék, ’s nem bírjuk magunkat azok’ helyzetébe, ’s érzelmeibe áttenni, kik előttünk a színen megjelennek. D[éryné] játékán valami elidegenítő öntetszés’ fátyola vonúl el: ő örökké édesded és mézeskedő [...]” (Vörösmarty Mihály: *Dramaturgiai lapok (Elméleti töredékek – Színbírálatok)*. Sajtó alá rend. Solt Andor. Bp., Akadémiai Kiadó, 1969. 85.) A jelek szerint Déryné önmagát alakította, a kritikus viszont a szerepre lett volna kíváncsi. Ezzel függ össze Bajza kritikája is, aki felrótta a színésznőnek, hogy nem a játszott alaknak megfelelő jelmezt visel, inkább saját ruhatárát kívánja bemutatni. (Ebből lett a nevezetes kötényháború.)

„Láthatjuk mindebből – írta Bayer József –, hogy nem Déryné művészete hanyatlott, hanem a természetes játékmódor egy nagy lépéssel előbbre hatolt, s amint egykor az ő játéka jelentette ezt a haladást a régiekkel szemben, azonképpen az új nemzedék szemében már az ő játéka tűnt föl kissé elavultnak.” „Az igazat tárgyilagosan bevallva: – teszi hozzá – ő betöltötte hivatását midőn Pestre került.” (Bayer József: *Déryné – Déryné levelei*. Sajtó alá rend. Staud Géza. Bp., Bibliotheca, 1944. 57., 63.)

Nem volt könnyű tudomásul vennie, hogy a külföldön iskolázott, nála tizennyolc évvel fiatalabb Schodelné (leánykori nevén Klein, valójában Geisler Rózsi), az ő egykori pártfogoltja a színház első számú énekesnője immár, kiemelt fizetéssel és a megfelelő sztárallűrökkel, neki pedig mellékszerepek jutnak (megalázó 100 forintos gázsival), ha jutnak. El is szerződik, vissza vidékre. Az volt az ő világa. Megjegyzendő, hogy pesti társai szeretettel és tapintatosan bánnak vele (legalább is a nyilvánosság előtt), a Bellini-féle *Romeo és Júlia* előadása után (amelyben Schodelné Júliája mellett ő Romeót játszotta-énekelte, tehát férfiszerepet) és a közönség tapsa közepette aranykoszorút tettek a fejére, egyik oldalról Schodelné, másik oldalról Lendvayné tartotta a feje fölé a szép és méltó szimbólumot. Utána Déryné kissé fanyarul megjegyezte, hogy valójában nem is aranykoszorú volt, csak utánzat. Ez tehát a hőskor nagy nemzedékének alkonya. A nagy tragika, Grillparzer Sapphójának utolérhetetlen alakítója, Kántorné be sem került a Nemzeti Színház társulatába (betegsége miatt nem tudott időben jelentkezni, mire kihagyták), a fiatal Laborfalvy Róza lépett a helyére, akiről Déryné elismeréssel szól. Közbenjárt a számára oly kedves „Kántuska” érdekében, de a sértett tragika inkább a vidéket választotta.

Meg kell mondanom, hogy a *Napló* és *Emlékiratok* olvasását Katona József miatt kezdtem el, aki „delectáns aktora” volt annak a Hacker-százában (a későbbi Károly-körút 7. szám alatti épület földszinti nagytermében), majd a Rondellában játszó pesti társaságnak, amelynek az ifjú Déryné felemelkedő csillaga volt, elhomályosítva Czagányiné Simonyi Julianna fényét (ahogyan az övét később Schodelné). Mint tudjuk (főként Dérynéől) Katona beleszeretett a színésznőbe. Ez egy eléggé titokzatos történet, amiről itt csak röviden szólok. Katona válasz nélkül hagyott szerelmes levelét a színésznő emlékezete őrizte meg, s ő beszél el a „rózsaháború” groteszk komikumú históriáját, amelynek szereplői: a színésznő mellett a férje, valamint titkos szerelmese, Prepeliczay Samu (a drámaíró sikeres vetélytársa) és a tolakodó hódoló, a mafla Gyertyánffy (keresztnevét a visszaemlékező már elfelejtette), továbbá a csalódott és kiábrándult drámaíró, aki ebből a történetből írta meg egyetlen vígjátékát, *A Rózsát*. A cselekmény a továbbadott ajándéktárgy jól ismert motívumára épül, merthogy a színésznő a hódolójától kapott rózsát szerelmesének ajándékozza, ami kiderülven afféle színházi botrányt okoz. Déryné, felismerve a vígjáték témáját és célzatát, s azt is, hogy színpadi mása, a kacér Deresházy Katica nem éppen kedvező színben van a darabban feltüntetve, Kulcsár Istvánnál, a társulat igazgatójánál eredményesen tiltakozott a kilátásba helyezett bemutató ellen. A vígjáték szövegének pedig nyoma veszett. Amit Miletz János később Kecskeméten megtalált, majd kiadott, a jelek szerint a dráma fogalmazványa. Erről majd a kritikai kiadásban bővebben esik szó. Megjegyzem még, hogy Déryné legendásan jó emlékezete olykor kihagyni látszik. Elfelejti megemlíteni, hogy Katona József *István* című drámájának bemutatóján együtt léptek fel, a drámaíró a címszerepet játszotta (ez volt az egyetemi diplomát frissen megszerzett Katona búcsúfellépése), Déryné pedig a feleségét, Gizellát alakította. Minderről egy fennmaradt színlap tanúskodik. (Kerényi Ferenc: *Egy Katona József színlap kérdőjelei*. Színházstudományi Szemle, 1991. 67-69.) A kassai évekről szólva a színésznő szintén „elfelejti” megemlíteni, hogy a *Bánk bán* ősbemutatóján ő volt (akkor már negyvenévesen) Melinda, pedig, ha mástól nem, Udvarhelyitől (az ő jutalomjátéka volt az előadás) tudnia kellett az esemény jelentőségéről. A színésznő a jelek szerint olykor bizony igencsak megbízhatatlan elbeszélő.

Egyszóval a Katona-ügy és a rózsá-affér miatt vettem elő a *Naplót*, de aztán „törököt fogtam, nem ereszt” módon magával ragadott a szöveg. Déryné ugyanis kifejezetten tehetséges elbeszélő, ami leginkább abban mutatkozik meg, hogy írás közben is megőrzi a beszéd elevenségét, sőt olykor a pletykának suttogó hangját. Emlékezéseinek szövegébe valóságos betét-novellákat illeszt, ilyen a családja által kitagadott Mérey Fanni és Demini színész szomorú története (I. 489-491.), vagy a Zalatnai házaspár históriája, akik a nyomorúság megpróbáltatásait kibírták, ám a váratlanul rájuk szakadt gazdagság tönkretette

őket (I. 556-560.). A prózaíró Déryné erényei leginkább a nagy pesti árvíz elbeszélésekor csillognak. Pedig mentegetőzik, hogy erről nála méltóbbak már írtak, mégis úgy véljük, hogy Jókai híres leírása mellett sem vall ő szégyent (II. 260-269.). Jókai mások szavai és főként a fantáziája alapján dolgozott, Déryné pedig személyes élményeit örököltette meg. Egy részletét idézem. „Egressy bement öltözködni a szobába, miután mindent elrendezett odakünt. Mi nem is sokat néztünk rá, csak az ablakból a vízre, s lestük a csónakot, hogy jön-e már felénk is olyan, aki fölvehetne. Amint így kinéztünk az ablakon, ott látjuk Egressyt a félkapun, mint egy Rinaldo Rinaldini, magasan föltartva fejét szalóniasan felöltözve, egy piszkos, feketés rúd a kezébe és a kezén – fehér glazé-kesztyű! „Nézd Zsuzsika! nézd! azt a bolygó uradat, hogy áll ott, á la Rinaldo. Midőn a dozse palotájában egy táncestélyen akarna megjelenni, hogy ott bosszút álljon az urakon, kik őt el akarták fogatni. Osztán az a szurtos, fekete rúd a kezébe! És az a négy rongyos, durva kinézésű evezős, mind valóságos haramiák!” Ez a kép úgy nézett ki, az ablakból letekintve rájuk, hogy minden rémülésünk dacára hangos kacajra ösztönölt bennünket, pedig nem kevésbé rettegtünk Egressyért is, pedig ő volt tulajdonképp, aki a kacagást elédézte, a félkapun hebitkélve a víz színén oly eleganciával öltözve. „Ugyan nem felejtette-e el a keszkenőjét meglocsolni illatszerrel?” – mondtam...” (III. 293-294.) Déryné beszámolóját még az is hitelesíti, hogy az árvíz történetéhez a személyes részletekre érzékeny nő figyelmével hozzáfűzi: mosónője meglopta, azt állítván, hogy a víz sodorta el féltett ruháit. Sorolhatnám tovább a példákat. Csupán még megemlítem szülei romantikus megismerkedésének és összeházasodásának elbeszélést az Egervárnak írt egyik leveléből. (II. 419-421.) A gyermekkor felidézése, a jászberényi patika eseményei (a mérgező főzőné esete, a tolvaj provizor, az elszökött bérlő) szinte Bródy Sándort juttatják eszünkbe.

A könyvet lapozgatva plasztikus portrékra bukkanunk. A szerző rajza akkor a legszínesebb és leggazdagabb, ha nőként érintett a dologban. Kitűnő megfigyelő, ilyenkor pillantása lélekbe hatol. Az intrikus Bacsó Bálint szinte előttünk, olvasók előtt gonoszcodik, a színésznő élete nagy Ő-jét, Prepeliczay Samut pedig Déryné szerelmes pillantásán át látjuk magunk is. Érezzük női varázsát Kovácsóczy Ádámra gyakorolt hatásán keresztül („Asszony... tündér... Ördög vagy mi vagy...” – mondta neki), és a Szentpéteryvel való kapcsolat részletei is feltáruznak előttünk (ekkor tűntek el Déryné arca mellől a „Samufürtök”, némult el a frizura szerelmi jelbeszéde), s nem titkolja a Csáky Tivadar gróffal való, irigykedő tekinteteket is kiváltó viszonyát. (Ezt a témát dolgozta fel Herczeg Ferenc *Déryné ifiasszony* című színművében.) Mélységesen leleplező a visszautasított Petrichevich Horváth Dániel (az *Ahnfrau* fordítója) kicsinyes bosszújának bemutatása. Házassága Déry Istvánnal valóságos rémregény. Sem testileg, sem lelkileg nem illettek egymáshoz.

E téren azonban egy rejtéllyel is találkozunk, ami Jókai felől nézve nem is annyira titokzatos. Ne kerüljessük a talán nem is annyira forró kását. Déryné nem volt szép nő. Apró termete, gyerekes véznaasága, vörösbe hajló haja (ezt gondosan barnította különleges kenőcsökkel), nagy szája első pillantásra bizony nem lehetett vonzó. Egy vetélytársa sovány bőregérnek nevezte. Fáy András így látta a pályakezdés éveiben: „Szikár, sápadt lyánka volt, kit akkoriban hajlók valánk hektikától féltetni [...]. Rekedtes beszédéből sem gyaníthatá senki azon bájtjeljes hangot, mellyel később elbűvölte közönségét.” Igaz, hozzáteszi: „később szép terjedelemre nőtte ki magát”. (Réz Pál *Bevezetője*. I. 15.) Mégis mindenki odavolt érte, legalább is erről olvashatunk visszaemlékezéseiben. Felvethető, persze, hogy talán túloz, elfogult, esetleg kompenzál. Színésznő az életben is, hiú primadonna. De valójában mégis másról lehet szó: valami sugárzás, titkos delej áradhatott a lényéből (ezt a későbbi „szép terjedelem” csak fokozta), amit leginkább a hangja közvetített. Színésznői éneke átlényegítette: ő volt Déryné, aki körül színpaddá változott az élet, s akit rajongók vettek körül. Ez a feltétlen rajongás volt az ő szerepük. Aki tudta ezt, dicséretet kapott. Aki nem tudta és kilépett a szerepéből, jól megkapta a magáét. Általában nagyon is megérdemelten.

És még nem is szoltam e könyv színháztörténeti jelentőségéről. Szemléletes leírását kapjuk a Rondellának (I. 75, 234.), ennek az egykori Duna-parti erődítménynek, amely 1812-től 1815-ig a magyar társulat otthona volt (Déryné nem szerette, „bagoly-odúnak” nevezte), ezt is érdemes Jókai rajzával összevetni az *És mégis mozog a föld* egyik fejezete alapján. Megismerjük a pesti társulat tagjait, életét (I. 109.), a korabeli műsort és a színpadi szerepköröket. Déryné ugyanis többféle szerepben is fellépett, ez is a hőskor jellegzetessége lehetett. Ő elsősorban operaénekes és dalszínésznő volt (alt és szoprán szerepeket egyaránt énekelt), de játszott prózai darabokban is: naivákat, ahogy akkor mondták szendéket formált, társalgási műfajokban ugyancsak sikeres volt, fiatal hősnőként szintén emlékezetes alakítások fűződnek hozzá, és, mint fentebb említettem, férfi szerepekben is színpadra lépett, ami akkoriban nem ment ritkaság számba. Bayer József összeállította az 1835–1836-os évek műsorát, ami 65 szerepét rögzíti, vagyis évenként – ma már alig hihető – mintegy harminc új szerepben lépett fel. (Bayer i. m. 64–66.) A korabeli színházi élet eleven valóságában ismerkedünk meg a Kazinczy által „szemtelen mázolónak” nevezett Kotzebue műveinek népszerűségével: Déryné elismeréssel említi *A formenterai remete* (ezt Verseyhy fordította), *A Templáriusok*, valamint a *Nagy zűrzavar* (Der Wirwarr) és a *Kindlein, a szegény költő* című darabjait. (Meggjegyzem, Kotzebue-t Katona is becsülte, a *Die Hussiten vor Naumburg* című darabját a *Ziska* kéziratának egyik jegyzetében kedvezően említette). Dérynéől előadás-leírásokat is kapunk, ő örökölte meg Benke Józsefet Galotti szerepében. Petőfi azt írta *Egressy Gáborhoz* címzett versében a színész művészetéről: „Elmegy vele az idő hajója, És menni fog a végtelenen át.” A színház jelen idejű művészet. És most ez az öregasszony, mintha szembeszállna a múlt idővel, megörökíti a korabeli (számunkra már régmúlt) színház jó néhány eseményét. *Emlékiratainak* ez is egyik maradandó érdeme.

Am ez az első teljes kiadása szerint ezeröttszáz oldalas visszaemlékezés az irodalmi nyilvánosság részévé vált, ennél fogva szépirodalmi szöveggént is mérlegre kell tenni. Novellisztikus részleteiről beszéltem már. De egészében is figyelemre méltó. Réz Pál szerint akár regényként is lehet olvasni. „Eleven, színes, izgalmas, nem bőbeszédű, pontos. És önvallomásainak során változik regénnyé az emlékirat. Egy emberi sors históriája, „fejlődésregény”, az irodalomtörténeti kategóriák megjelölése szerint.” (I.29.) Bayer József ezt írja: „Átéli munkája közben még egyszer azokat a feledhetetlenül szép napokat, végig szenvedtől újból azokat a keserű perceket, mik derű és borúként jelentkeztek eseményekben gazdag élete folyamán. De nem beszél örökösen magáról. A körülötte levő világ megfigyelt apróságai, a látott és hallott események részletei, gazdag tapasztalatai kedves keretül szolgálnak az ő egyénisége rajzának.” A *Napló* utóéletéhez tartozik, hogy népszerű regények megszületését inspirálta: Balassa Imre *Déryné. Egy régi színésznő élete* címmel kétkötetes regényt publikált (Bp., Singer és Wolfner, 1940.), Vitányi János pedig *Komédiások. Déryné vándorlása és dicsősége* című ifjúsági regényét írta e témából. (Bp., Móra Ferenc Könyvkiadó, 1963.) A színésznő életét 1951-ben filmen is megörökítették. (*Déryné*. Rendezte Békeffy István forgatókönyve alapján Kalmár László, a főszerepet Tolnay Klári alakította.) És még valamit hangsúlyozni kell. Déryné szerepekben élte az életét, a vele történeteket szintén színpadi jelenetekben képzelte el. Aminek következtében rendkívül eleven dialógusokat ír, megőrizve számunkra a 19. század első felének társalgási nyelvét. Műve megfelel az önéletírás Philippe Lejeune által adott meghatározásának. „Visszatekintő prózai elbeszélés, melyet valódi személy ad saját életéről, a hangsúlyt pedig magánéletére, különösképp személyiségének történetére helyezi.” (Philippe Lejeune: *Önéletírás, élettörténet, napló*. Válogatott tanulmányok. Szerk. Z. Varga Zoltán. Bp., L'Harmattan, 2003. 18.) Különös sajátossága a dolognak, hogy Déryné munka közben jön rá az ügy tétjének nagyságára, az „ez voltam én” állítás szerzői aktusának jelentőségére. Éppen ez által válik hitelessé az önbemutató gesztusa.

És, ki ne feledjem, ő adja a Nemzeti Színház ünnepélyes megnyitásának (1837. augusztus 22.) talán leghitelesebb leírását: a színpadon ment az *Árpád ébredése*, a színészek zsúfolt ház előtt szavalták Vörösmarty emelkedett sorait, miközben hátul, a színpalak mögött még kőművesek dolgoztak, festették a díszleteket (Déryné szép alkalmi öltözéke bizony festékes is lett, „Jaj néni! odavan az atlasz ruhája”, kiáltotta rémülten a kis Éder Lujza), az udvaron pedig meszesgödör tátongott és homokkupacok éktelenkedtek. De megvolt az előadás. Végre meg. (II. 221-től) Néhány öltéssel az összemázolódt ruhát is színpadképessé lehetett tenni. Legfeljebb az a „Jaj, néni” emlékeztethette Dérynét a múltó évekre. Arra, hogy ő is az idő hajójának utasa. Negyvenes éveinek a közepén járt ekkor.

Az 1850-es évek elején visszavonul a színpadtól. Férjéhez költözik, aki tisztartó Diósgyőrött (a régi gyűlölet parazsa ekkor már elhamvadt), de Déry 1862-ben meghal. Ekkor testvérhúgához, Kilényi Dávid színigazgató özvegyéhez költözik Miskolcra. Utolsó éveiben magányos és szegény. Bizony, nagyon kellett neki az Egerváry által kijárt, a Nemzeti Színház intendánsa, Radnótfáy Sámuel által létrehozott alapból folyósított szerény összeg, amihez az őt tisztelő Prielle Kornélia (akinek színésznői ázsióját öregbítette, hogy 1847-ben, egy könnyelmű pillanatában, Petőfi Debrecenben megkérte a kezét) 72 forintot küldött kolozsvári vendégszereplése maradékából.

Amikor visszaemlékezéseit írja, kortársai majdnem mind halottak. Hol van már Murányiné (a kedves Tercsa mama), Szentpétery, Déry? A „tintásüveges” Megyery Károly sem él, a nagy nemzedék hősszínészei, Egressy Gábor és Lendvay Márton is elköltöztek immár (az egykori Lendvayné, Hivatal Anikó azonban él, hiába, a nők szívósabbak), viszont az egykori diadalmas vetélytársa Schodelné rég halott. Ő viszont még megvan. És talán ő járt rosszabbul. „Ó, tisztelt barátom, nekem ne kívánja, hogy még sokáig írjak! Bár bevégeztem volna már. Az én életem egy nyomorúság, már egész a mellemig jött a daganat, alig tudok már írni, járni éppen nem bot nélkül, azt is csak a szobából a konyhaajtóig. Ott az udvaron az ajtóm előtt ülök, de emberekkel már nem sokat közlekedem, csak a háziakat látom föl s alá járni-kelni, munkálkodni; nekem ott kell ülni, egy lépést se tehetek, lábaim nem bírnak” – írja Egervárynak 1872 közepén Miskolcra. Szeptember 29-én halt meg Miskolcon. Egyszerű tölgyfakoporsóban, a szegények temetőjében, a „nagyleány-sírkertben” adták vissza testét az anyaföldnek. Senki nem kísérté el utolsó útjára, senki nem siratta. Szeretetének utolsó tárgyát, keresztlányát, Farkas Rózát (akit egyik levelében, regényes életrajz kíséretében Egerváry figyelmébe ajánlott) a haláleset betegágyba döntötte.

De nem ezzel akarom befejezni. Inkább elmondom még, hogy amikor 1868-ban Egressy Ákos (Egressy Gábornak és Szentpétery Zsigmond húgának, Zsuzsának fia) Miskolcon jár, még egy legutolsó búcsúfellépésre vette rá Dérynét. A beteg öregasszonyt ölben vitték fel a színpadra, ahol egy apácafőnöknőt alakított, mint feljegyezték, hévvel és élénken játszott, mindenkit csodálatba ejtett. (*július 10.*)

Bánffy Miklós 1935 és 1940 között írta az „Erdélyi Történet” három kötetét. Szüleim annak idején megvették az Erdélyi Szépművészeti Céh által kiadott könyvsorozatot (talán egy reprint változatot is megérdemelne ez a nagyszerű vállalkozás), s most ebben a régi kiadásban olvasom Bánffyt. A *Megszámláltattal* két kötete a trilógia első része. Ez az erdélyi arisztokrácia regénye, s mint a cím jelzi, kritikus szemléje, de nem kívülről látva a dolgokat, mint Tamási a *Címere*sekben, hanem belülről. Bánffy gróf maga is ennek az osztálynak a tagja, bírálata tehát személyes ismereteken alapul, ezért olyan hiteles és szigorú, de ő a veszendő értékeket is látja, melyeknek pusztulása fájdalommal tölti el. Bánffy tehát valójában önbírálatot gyakorol, ő is a „megszámláltattak” közé tartozik, akinek tapasztalati köre és élményvilága azonban a teljes korabeli magyar életre kiterjed. A regény fontos vonulata a budapesti politikai küzdelmek bemutatása (főhőse, Abády Bálint szabadelvű képviselő volt), a Tisza István megbuktatása körüli események krónikája, a darabont kormánnyal kapcsolatos

belpolitikai küzdelmek. A mai olvasó nem tudja, hogy sírjon vagy nevéssen a kardbojttal kapcsolatos ügyeken, a közjogi csatározásokon. Mintha a süllyedő Titanicon azon vitatkoznának, hogy a kapitány milyen egyenruhát viseljen, s hogy a tisztek rangsora miként alakuljon. A román képviselők gúnyos közömbösséggel szemlélik az országgyűlési vitákat, mert tudják, hogy az idő nekik dolgozik. Erdélyt már betelepítették, és felvásárolták a földeket. A magyar politikusok szeme láttára, akiket sokkal inkább az foglalkoztatott, hogy a katonai vezényszavak milyen nyelven hangozzanak el. A regény egyik legfontosabb figurája a román ügyvéd, Timisán Aurél, akinek Abádyval való beszélgetése (Timisán kitűnően beszél magyarul) a regény egyik legtanulságosabb jelenete. Elhatároztuk – mondja bajuszalatti mosolyával, szemében hideg fénnel –, „hogy mindenáron vagyonos középosztályt kell kialakítani. Most ezt csináljuk. Ezt szolgálja a bankunk. Egyéb üzletek mellett egyes, nekünk megbízható személyeknek kölcsönt ad és, igenis, ennek a politikának szolgálatában. Hogy ez a személy csakis román paraszttal dolgozik, az természetes. De hát az önök honfoglalásának nem voltak áldozatai? – Nahát! Mi ugyanazt tesszük, csak hogy nem lóháton és nem karddal. Hajrá! Úgy-e? – Az sokkal dekoratívabb, festőibb! Mert mi, kérem, mi szürke, szerény, modern emberek vagyunk.” (II. 261-262) A magyarok pedig ez idő alatt, mint mondja, „csupa közjoggal vannak elfoglalva.” Timisán egyébként tiszteli Abádyt, és hálás a román parasztok iránti jóindulatáért, ami elég ritka, teszi hozzá, mégis atyáskodó fölényrel kezeli Abádyt, úgy viselkedik, mint a kártyás, akinek nyerő lapokat osztottak, s tudja, hogy övé a parti, de egy kicsit megéri és sajnálja is a vesztes. A könyv egyébként bővelkedik a plasztikusan megrajzolt portrékban, ilyen Gál Mihálynak, az öreg vándorszínésznek a bemutatása, vagy Szent-Györgyi Neszti rajza, akinek monoklija külön leírás tárgya. „Bírája mindennek, ami a „gentleman” viselkedésére vonatkozik. Szükszavú ítélete döntő. Néha még némán is tudott bíraskodni. Ilyenkor monoklija beszélt helyette. Mert nála ennek az üveg tallérnak külön élete volt, akárha külön szerv volna. Láthatatlanul vékony zsinóron viselte és mikor föltette, a legkülönbözőbb dolgokat fejezte ki vele: humoros meglepetést, gúnyt, vagy figyelmet, bókot nőkkel, szigort férfiakkal. És mikor kihullatta szeméből az is beszédes és sokféle; jelentette azt: „Ez az ügy számomra be van fejezve”, avagy azt, hogy: „Számár vagy barátom” – és még sok mást, megvetést is és érdeklődést is a szerint, hogy a vele társalgónak milyen mondatánál ejtette ki a szemöldöke alól. Társadalmi hatalmának szimbóluma volt ez a monokli, miként királyoknál a jogar.” (II. 9-10) Ezúttal egy színházi dramaturg figyeli a gesztusok jelbeszédét. Mint tudjuk, Bánffy kiváló színházi szakember volt, több dráma szerzője. A bemutatott figurákra a múlt árnyéka vetül. És ez az egész életforma is a múlté: a hivalkodó reprezentáció, az elkártyázott vagyonok, az úri tékozlás. A háttérben pedig ott van Szabó komor nyik sötét alakja, és Varga Ilona szomorú cseléd története. (II. 79-91) Hasonló infernalis mélypontot képez a szélhámos Wickwitz báró esete. Az asztalfőn ülő nők mintegy szimbólumai ennek a világnak, mint Abády kemény jellemű anyja, vagy a pletykás öregasszony, Kendy Lizinka, akinek mindenkiről van egy rossz szava, de a naiv és léha Abonyiné, azaz a kedves Dinóra is az arcképcsarnok része: bűnös és áldozat. A női karból mégis Berédynére, a szép Fannyra irányul a legtöbb fény (és ellenfény), akinek valóságos udvartartása van hódolókból, váltogatja a szeretőit, de akit igazán szeret, azért mindenre képes.

A cselekmény középpontjában két szerelmi történet áll, ezek párhuzamosan alakulnak az elbeszélés során. A tehetséges, de gyenge jellemű Gyerőffy László és Kollonich Klára szerelme szomorú véget ér: az elkényeztetett, büszke lányból hiányzik az életismeret, szélsőséges szerepekben látjuk, lázadó szerelme megtörik a látszatok és ellenakciók szirtjein, s nem képes segítségére lenni Lászlónak abban, hogy megtalálja saját jobbik énjét. Egyikre az érdekházasság, másakra a pisztoly vár. És nem lehet tudni, melyik jár rosszabbul. Abády Bálint és Milóth Adrienn története is szomorú búcsúval végződik. Hosszú utat jártak be, míg megtalálták egymást. Bálintnak le kellett küzdenie magában a vadászösztönt, a nőt

megszerezni akaró hím önzését, akinek büszkeségét sérti a nő ellenállása, másfelől a korábban szexuális trauma áldozatává vált asszony pedig attól retteg, hogy szerelmét tönkretenné a testi egyesülés. Történetük beteljesülése Velencében a regény lélektanilag legkimunkáltabb, érzelmileg leggazdagabb szakasza. Bálint és Adrienn testileg és lelkileg is megtalálják egymást, feloldódik a gátlás, s a másikban megtalálják méltó párjukat. Hogy el is veszítsék? A történet folytatódik?

Ahogy most visszagondolok a könyvre, a földbirtokos Bálint birtoklátogatása jut eszembe a hegyekben. Mit tapasztal? Hivatalukhoz méltatlan magyar tisztviselőket, s olyan helyeken jár, ahol a száz évvel korábban bevándorolt román pásztorok azóta falvakká szaporodtak. Meglátogat egy román templomot (adományban kívánja részesíteni), amelyet a vakoláson földtől a mennyezetig kifestettek. „Az oltárelőtti képtartó fal, az ikonostasion-nal szembe, a törpe bejáró fölött és mellett az utolsó ítélet. Óriási sátánok borzasztó pofákkal habzsolták föl itt a bűnösöket, tízet, húszat is egyszerre. Ezek talán mind magyarok, mert vitézkötéses a ruhájuk, csizmájuk van és nagy bajszuk; elviszi őket az ördög, tán mert kálvinisták. Az angyalok pedig csupa tüszüs jámborokat szállítana az üdvösség honába, kiknek térdig lóg az ingük.” (I. 250) A pápa tüdőbeteg fia gyűlölködő tekintettel nézi Abádyt: a szaporodó etnikai erő ebben a fiúban a dákoróman ideológia mérgével társulva vált néma fenyegetéssé. „Alul, a palló mellől, mikor [Abády] ugyanolyan ceremóniák között búcsúzott a pópától és a két vén embertől, onnan fölnézve látta, ahogy őt nézi még mindig az a mellbeteg fiú.” (*augusztus 11.*)

A csavar visszafordul? Daniel Kehlmann népszerű író, és rangos díjakat, jó kritikákat kapott. Aránylag fiatalon érte el ezt a sikert. Több ismerősöm dicsérte. Az *És* egyik júliusi számának elismerő kritikája (a *Tyll*ről) kíváncsivá tett. Megvettem *El kellett volna menned* című könyvét (Bp., Magvető, 2017. Fordította Fodor Zsuzsa.), és nyomban el is olvastam. Hát engem nem győzött meg. A főhős, aki forgatókönyv-író, alkotói válságban van, ráadásul házassága is kritikus helyzetbe került (mi még?). Ennek a figurának nincs karaktere, arcéle, és ezen nem segít a kibérelt ház titkainak a dolga, ami, persze, lehetséges, hogy csupán egy zaklatott tudatnak az „önmozgása”. Henry James ezt jobban csinálta (*A csavar fordul egyet*), és a gondokon nem segít a Stephen Kinggel történő megfellejtése a történetnek. Aki nem olvasta James-et, annak talán tetszik. (*augusztus 15.*)

Ulenspiegel? Gondoltam, teszek még egy próbát. A *Tyll* kétségkívül jobb könyv. (Ezt is Fodor Zsuzsa fordította, Bp., Magvető, 2018.) A XIV. századi tréfacsináló történetét többször feldolgozták már, népkönyv lett belőle, a világirodalomba pedig Charles De Coster emelte be. Irodalmár lévén engem az intertextusok ragadtak meg elsősorban: pl. a *Vihar*-sztori beépítése a történetbe (204) és a *Macbeth* idézése (220). Kedvem támadt a dologhoz. A két szereplőpáros (Tyll és Nele, illetve V. Frigyes és Stuart Erzsébet) tükörképszerű elhelyezése a cselekmény centrumában jó megoldás, mert ezekhez a történelmi személyekhez jól kapcsolható Tyll alakja, valamint a harmincéves háború rémes eseménysora, bár azért ez nem olyan elemi erejű, mint a *Simplicissimus*. A tudomány (Kirchner) és az önéletírás (Wolkenstein) ironizálása Hyden White után még nem veszítette el újszerűségét. Tetszett az időmetszetek váltogatása is, és a titokzatos éjszaka talányos története a malom felé vezető úton valóban emlékezetes. (*augusztus 22.*)

Gerlóczy Márton regénye, az *Altató* szép könyv, a Veteránolvasó egyik ajándéka ezen a nyáron. Írói bravúr, ahogyan a halott kislány, Mikecs Anna a történet főszereplője lesz (a narratológia nyelvén szólva ő a nézőpont birtokosa), mottószerűen megszólaló hangja áthálózza a történetet: „Kicsi virágnak hívtak, és most árnyék vagyok, kicsi árnyék.” Gerlóczy a szerzői státust is neki ajándékozza. (Apjának, – jól tudom? – Mikecs Lászlónak *Csángók*

című könyve itt van a polcomon.) Az *Altató* családregény, a Jékely család története, középpontjában Jékely (Áprily) Lajos alakjával. Az ő életútja mentén haladva megismerjük, egy család sorsán keresztül az anyaországtól elszakított Erdély tragédiáját (Tompai Andrea könyve mellett nagyon fontos emlékezeti ügy az *Altató* nekünk), s találkozunk az erdélyi magyar irodalom nagy nemzedékének tagjaival: Makkai Sándor, Reményik Sándor, Kuncz Aladár, Tamási Áron és mások portréjával gazdagodunk. Vannak szövegrészek, amelyek szinte belém ivódtak. Pl.: „Özönlenek vissza a frontról az elgyötört, félrevezetett, becsapott magyar katonák. Eldobták szegények a fegyvereiket, amiket már oláh, szerb és cseh katonák tartanak kezükben. Trianon szétosztja közöttük a nemzetet, hazájukat vérdíjként vetik oda nekik. Erdély, édes hazánk, az oláhoké, sírja Ida keservesen, de halkán, mert, aki ettől kezdve oláhnak nevezi őket, azt a Tanácsházára cipelik, és bottal agyba-főbe verik, ők románok, akárcsak Mátyás király, Hóra, Kloska, a nagy vitézek, és Mihai Vitezaul, Erdély legdicsebb fejedelme. Sír és kacag a magyar lélek handabandázásukon.” (221) Ez a mondat nem csupán arról szól, hogy Erdélyt elfoglalja egy balkáni népség (nyugati felbujtókai segédletével), s nem csak arról vall, hogy miként éli át mindezt egy intelligens magyar asszony, hanem arról is tanúskodik, ami azóta is lankadatlanul folyik: országunk elfoglalása után magyar múltunkat, történelmünket is el akarják orozni. A regény tragikus szövegműve jelképe a rigócsalád pusztulása. „A szelídgesztenyefa elágazásába, alig egy méterre a földtől, ahol egy kis nyírfa nőtt ki belőle, egy rigópár rak fészket. Nemsokára mindennap egy-egy szép kékeszöld tojással bővül a család, és a hét végére hatot számol össze Márta. Csendesen jár, öntözni sem igen megy arra, hogy nyugodtan üljenek, és ki is kelnek sorra a fiókák. A csupasz madarak eleinte lüktető kis húsdarabok, aztán bámulatos gyorsasággal tollasodnak, a hím és nőstény rigó felváltva hordja nekik az ennivalót, nyüzsögnek, tátognak a fészekben, és pár napra rá már bizonyára ki is repülnének, de egy reggel eltűnik közülük kettő. Márta a kapu mellett talál rá az egyikre feltépett hassal. Valami menyét támadhatta meg őket. Másnapra az egész fészket kiürül. Csak az anya repked a fészkek körül, kétségbeesetten.” (421-422)

Némi katarzist a nők szolgáltatnak. Schéfer Ida és Jékely Márta (Áprily felesége és leánya). Nekik jut mindig a családi gondok és bajok java. Ők tartják össze a társaságot, mint a regény cselekményszálait a kis Mikecs Anna. (Tudom, hogy szükségképpen alakult így a családtörténet elbeszélése, van, aki belefér, van, aki nem, de nekem Jékely Zoltán mégis hiányzott a könyvből. Éppen csak fel-felbukkan itt-ott, meg néha emlegetik.) (*augusztus 31.*)

Márai Sándor: A teljes Napló 1964–1966. (XIII. kötet, Bp., Helikon, 2013.) Ennek a kötetnek leginkább az epés megjegyzései tanulságosak. Márai nyilván túlzásokba esik, mikor Joyce-ot ravasz ír bohócnak nevezi, nem is tekinti jelentős alkotónak, vagy mikor úgy ítéli meg Goethe híres regényét, a *Vonzások és választások*at, hogy „vérfagyasztó és ríkató giccs” (39). De a *Kurácsi mama* sem intézhető el azzal, hogy olcsó népszínmű. (Én sem szeretem Brechtet. Talán *A szecsuanai jólélek*, az igen.) De érzékelem azt a nézőpontot, az emigráns Márai vállaltan anakronisztikus pozícióját, ahonnan mindez így látszik. Ám még onnan nézve is nyilvánvalóan téves, akkor is, ha beszámítom Márainak a népi írók iránti előítéleteit, megvetését, hogy az *Ebéd a kastélyban* „émelyítő írás”, mert az elbeszélő „kézdörzsölő, vigyorgó és sunyi fölénnyel” viszonyul a grófhhoz (93-96), s hogy Németh László, aki már megírta a *Gyászt* és az *Iszonyt*, nem egyéb, csak egy „fontoskodó dilettáns”. (46) Ha Márai elolvasta volna, mondjuk, a *Puszták népét* (ez messze jobb, mint az *Ebéd*), talán enyhítené ítéletének élességét. (Erről eszembe jut, hogy Erdélyi József *A harmadik fiú* című önéletrajzi művében Ignótust – a Nyugat megindulása után több mint harminc évvel – „zsido firkásznak” nevezi, és szomorúan tapasztalom, hogy urbánusok és népiek milyen torzító tükrökben szemlélik olykor egymást.) Igaz, Márai önmagát sem kíméli: *A gyertyák csonkig égnek* című regényét „nyafka, álromantikus, dandys” munkának nevezi. (63) Sok esetben túlzó a bírálat, de olyan jelentéktelen költők, írók esetében, mint Nelly Sachs vagy Brodsky (ez utóbbi az én

negatív példám) az ember csakugyan nem érzi megalapozottnak a Nobel-díjat, a benne megtestesülő értékítéletet. (És akkor még nem is említettem a Bob Dylan-botrányt.) Ebben a kötetben Márai két íróat dicsér feltétlenül: Jókait és Maupassant-t. Teljesen igaz, amit Jókairól mond, hogy „a zseni világában minden a helyén van” (208), viszont a Maupassanthoz fűzött megjegyzés, hogy „a paraszt förtelmes lény”, az már a naplóíróra jellemző. Persze, tudom, főként a népi íróktól, mire gondol Márai, mert érdekes módon a népi írók (Móricz, Németh) sokkal több negatívumot elmondtak a parasztról, mint az urbánusok, de ezt a *förtelmes* jelzőt árnyalni kellene. Viszont mély bölcsességről tanúskodik a Hawthorne és Marx összevetéséről szóló szakasz: mindketten mezítlábas proli gyerekeket, nyomorgó munkásokat, éhezőkoldusokat láttak Angliában, de erről Marx arra a következtetésre jutott, hogy a javakat el kell venni a gazdagoktól, Hawthorne viszont azt gondolta, hogy tisztességes fizetést kellene adni a dolgozóknak. Amit a pápával kapcsolatban mond, hogy ne utazzon, és testi manifesztáció nélkül őrizzen princípiumokat, valószínűleg nem felel meg a mai kor igényeinek. Ezeket az igényeket azonban a naplóíró nem akceptálja. Szerinte kufárok és kupecsek amerikai, illetve amerikanizált világa két posztulátumra épül: az egyik, hogy a többségnek mindig igaza van, a másik pedig: a siker mindent igazol. Mindkettő téves. Amit a Föld egyes régióinak túlszaporodásáról ír (Afrika és az arab világ), és ennek baljós következményeit helyezi kilátásba (1965-ben), az prófétai meglátás. Éppen ma látjuk ennek a jóságnak a megalapozottságát. (szeptember 5.)

A Rab oroszán jó regény, bár nem annyira jó, mint Spiró György gondolja. Ellenben a témája különlegesen érdekes. (Az Athenaeum szép, arany motívummal ékesített, vörös vászonkötésű könyvét olvasom, korábban a kék Móriczot.) Miről szól, túl a konkrét témán, Vágrándy Aladár tanácsos úr és Juluka házassági válságának történetén? Szerintem ez a könyv a magyar középosztály és a milliós nagyvárossá váló Pest találkozásának regénye. Ez az igazi krízis! Pesten hősünk idegennek érzi magát emberként, férjként pedig rabnak. Mint azok a városi fák, a történet alapszimbólumai, amelyeket Vágrándy az első lapon megpillant. „A fák tövén, az aszfaltban félméteres sugarú vasrácsok. Sűrű rács, nyolc karika, át meg átbordázva. Alatta kemény a föld, száraz, soha egy csepp nedvességet nem kap, csak az esőben [...] alatta tele van papírral, szivarvéggel, gyufaskatulyával és más szeméttel a szürke, száraz földkarika.” Pest idegen föld, egy alkalommal hősünk arról beszélget a barátaival, hogy a magyarság Pesten kisebbségben van, a többséget csupa magyarosított nevű ember alkotja. Akik, persze, teszem hozzá, magyar anyanyelvűek, tehát magyarok, de ők a fajra gondolnak. Ez teszi őket idegenné. Ezért van az, hogy Pesten gyerekek helyett autók teremnek, sok gyerekük a viceházmestereknek van, a középosztálybeli családokban nincs gyerek, Vágrándyéknek sincs. Házassági krízisüknek ez az egyik legfőbb oka. Valami elavult vidéki felfogás rabjai (lehet, hogy az elbeszélő is), miszerint egy negyvenöt éves férfi, mint Vágrándy, s egy harmincas éveinek második felében járó nő, mint Juluka már öreg, ami hátra van az afféle utójáték. Ebből is látszik, hogy hőseink nem értik Pestet, nem értik a fiatalokat, akik már urbanizálódtak, mint az ifjú beosztott, Ella, a független, emancipált nő, aki szintén értetlenül hallgatja, amikor Vágrándy az alföldi parasztok nyomorúságos heti étrendjéről tart előadást neki (mint Móricz Zsigmond a Gömbös Gyula miniszterelnök és Zilahy Lajos által összehívott tanácskozáson), aki nemcsak nem érti az elmondottakat, de, ami rosszabb, félre is érti. Ezeket a nyomorultakat, mondja, ha tűrik sorsukat, legjobb lenne pusztulásra hagyni. Ami azt jelzi, hogy ezek a városi fiatalok már nem értik a falut, a vidéket. Szóval sok minden van ebben a könyvben, férfi és nő viszonya, falu és város, házasság és szabadság, idősök és fiatalok, egyik izgalmasabb kérdés, mint a másik, csak hogy az elbeszélő szólama nem elég erőteljes, sok mindent rábíz a szereplőkre, akik sok esetben tanácsalanosok. Bár ez a tanácsalanság szintén nagyon tanulságos, sőt elgondolkodtató (szeptember 10.)

Kurátor Zsófi sorsa. Németh László *Gyász* című regénye (Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1957.) súlyos, nehéz olvasmány. Olvasva úgy érzi az ember, mintha egy zuhanó sziklához lenne láncolva. Komor, rideg, fény nélküli könyv. Az a puszkagolyó, amelyik az elbeszélés kezdetekor vadászbalesetként kioltotta férje életét, Zsófit is halálosan megsebezte. Fokozatosan, de kérlelhetetlenül belesüpped az özvegységbe, a gyászba. Ennek több oka van, én hármat emelek ki. Az egyik oka Kurátor Zsófi feloldhatatlan magányának az a falu, ahol él. Az irigy, rossznyelvű, gyűlölködő parasztok között, akik azt lesik, hogy mikor mondhatnak rá már valami sértőt. „Mert itt nem az igaz, ami igaz, hanem amit mondanak” – mondja neki az anyja figyelmeztető szándékkal. Erre ő védekezésül magányba rejtőzik, még őrzőt is szerez magának Kiszelné személyében. A büszkesége nem engedi, hogy a nyelvükre vegyék. Védekezett, s „a szemeiben hideg dac lobogott, gyűlölet, elutasító keserűség.” (208) Ám ennek a sorsnak legfőbb oka Zsófi személyiségében rejlik: lényének hidegsége már-már érintésiszonná fokozódik. Olyan, mint a görög tragédiák hősnője, méltóságteljes és kegyetlen. Aztán egyre inkább magába süllyed: „a szenvedő emberek gonoszságával” beszél és sért meg másokat. Leginkább önmagát. Úgy tűnik, benne már a végzetes puska lövés előtt is ez a nő rejtőzött. Sorsát önmagában hordja. Létének ez a legfőbb magyarázata. A jelek szerint házassága nem volt igazán boldog, és valójában, a lelke mélyén, a kisfiát sem tudta szeretni. Azért is menekült Sanyika a nyomorék szomszédasszonyhoz. A fiú halála (amit az orvos-író hosszadalmas részletességgel ecsetel) csak egy újabb bilincs választott börtönének kapuján. A szomorú eset összehozza a falusiakat, rokonokat, ismerősöket. De neki már ez sem kell. Nem menekülhet önmagától, mert nem is akar, nem is képes rá. Végül „a halott arc fölött egy örült szem lobogott”. (302) Voltaképpen ez a regény is egy „iszony” története. Kérlelhetetlenül pontos, feloldás nélküli történet. Nehéz olvasni. Nemcsak a témája teszi nehezzé, hanem következetes kimunkáltsága, epikus nagysága. (szeptember 15.)

A kék Móricz. Így neveztem el magamban az ötvenes években kiadott Móricz-sorozatot. P. nagybátyám, aki akkor alapozta meg könyvtárát, munkahelyéről, a tervező irodából hozta haza ezeket a könyveket, s amikor apám látta, milyen sóvárogva lapozgatom ezeket, nekem is megrendelte őket. Ettől kezdve P. bátyám minden könyvből két példányt hozott: magának és nekem. Ma is szeretem ezeket a köteteket: most is végigolvasom őket, az elbeszélések hét kötetét. Az elsőt máris kézbe veszem (*Elbeszélések 1900–1912*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955.) A lapok széle kissé megsárgult, ami régmúlt diákkoromat idézi, a betűtípus mérete jól illik ezekhez a realista szövegekhez: könnyen fut a sorokon az ember szeme, megszerettetik az olvasást. Igen tanulságos, ahogy a mikszáthosan anekdotikus történetek (*A biblia fedele*) s az idilli rajzok (eben a típusban is van remeklés: a *Fillentő*), hogyan komorodnak el, s miként jön létre az a rádöbbenés, ami a gyermeki nézőpontból megszólaló elbeszélővel a játék mögött felismerteti a tragikust. A *Hét krajcár* nem csupán az idill széttörése miatt remekmű, hanem a felejthetetlen anyakép miatt, s a szegénység mélyére hatolás következetessége révén. Az anya küzdelme, hogy kacagásával és a játékkal elfedje kisfia elől a nyomorukat, felejthetetlen. Ehhez fogható remeklés a kötetben a *Judith és Eszter*, amelyben a szegény, büszke anya morális ítéletként kiönti a gazdag rokontól kapott tejet, de végül (ez a gesztus a lélekbe látó ábrázolás csúcsa, mert rideg realizmus és szívbeli emberség egyesül benne) mégis ad belőle egy csészével a fiának. Az újabban agyondicsért *Csipkés Komárominé* ehhez szerintem nem mérhető. De a *Sustorgós, ropogós tafotában*, az igen. Itt is az idill foszlik semmibe a pénzéhes apa, a fukar paraszt révén. És, persze, a *Tragédia*, ami lélektani szempontból szintén remeklés, egy beszűkülő, az evés körül forgó tudat hajszálpontos rajza, amely különös módon nem az evésről, hanem az éhségről, s annak következményéről beszél. Érdekes, hogy a *Tragédia* csúcsa után átmenetileg kimerülni látszik Móricz novellista ihlete. Inkább a regények foglalják le. (A kivándorlás témáját feldolgozó *Itthon* című elbeszélés befejezése a *Sáraranyt* juttatja eszembe. Ez még 1908-ben íródott, a

Tragédia előtti évben.) Jók azok a novellák is, amik követik a *Tragédiát* (*Kend a pap?, A kotlós, Csata*), de nem tartoznak a kötet legszínvonalasabb darabjai közé. Számomra kedves a *Lábnymok a porban* című írás, amely Csokonai *Karnyónéjának* felújítása kapcsán (1911. február 28.) íródott. (szeptember 20.)

A piros Móricz. Az Athenaeum novellakötetét is meglapoztam újra. (*Hét krajcár*, 1939.) Jó válogatás. Benne van a négy legnagyobb (*Hét krajcár, Judith és Eszter, Sustorgós ropogós tafotában, Tragédia*), és a többi e kötetbe került szöveg is színvonalas novella móriczi mértékkel. Most látom, hogy *A kokas* milyen kedves és igaz történet egy fiatal házaspárról. Ellenpontja a komor falusi képeknek. (szeptember 22.)

Szabó Zoltán, a kiváló falukutató, a népi írói mozgalom jeles alakja, főként szociográfiai munkáival vált irodalmunk mellőzhetetlen részévé. *A tardi helyzetet* 1937-ben adta ki a Cserépfalvi Kiadó, én az 1986-ban napvilágot látott hasonmás kiadásban olvasom. (Akadémiai, Kossuth, Magvető) Az a világ, amit a könyv bemutat, már a múlté, mégis tanulságos, sőt megdöbbentő olvasmány, nemcsak a múltat dokumentáló erejénél fogva. A summásgyerekek nyomorúsága, hajnaltól késő esetig tartó rabszolgamunkája (Sinka Istvánnak is volt erről egy-két szava), miközben csak kenyeret esznek néha szalonnával és tésztalevest, sokan tüdőbajosok lesznek az alultápláltság (mit alultápláltság! éhezés!) miatt, majd, ha életben maradnak, felnőve elkíváncoznak a faluból, s minden vágyuk, hogy cselédek, altisztek lehessenek Pesten. („Hol lehet altiszt, azt kutatja, / holott a sírt, hol nyugszik atyja, / kellene megbotoznia...”, jutnak eszembe József Attila szavai.) A legszomorúbb, amit Szabó Zoltán a hagyományos falusi világkép széttöréséről ír, aminek helyére nem lépett új világkép, s ennek következtében a népművészet is elveszti eredeti funkcióját, és pénzkereső munkává válik. A szöttesek, a keresztszemes hímzéssel ékesített terítők már nem a paraszti élet szerves részei, csupán a múlt emlékei, egy népművészeti iparág termékei. És Pestről hozzák a népdalok helyére a slágert, a magyar nótát, olvasmányul pedig a ponyvát. Igazi irodalmi művet alig olvasnak, Tardon, csupán néhányan (ha jól emlékszem öten) az *Egri csillagokat*. (Egy hetven évvel később megrendezett, balul sikerült olvasói mozgalom kétes eredményeként kiderült, hogy a helyzet e téren nem sokat változott.) De Szabó Zoltán mélyre ás. Megkérdi, hogy mit mutatnak ezek a tünetek és dokumentumok. „Azt – válaszolja –, hogy a parasztság felbomlott és hogy a tardi parasztság már nem hiszi, hogy a parasztságon és a földművelésen belül elérheti sorsának jobbrafordulását. Nem hisz abban, hogy a parasztságnak jobb dolga lehet, tehát nem akar továbbra is paraszt lenni. Levonta a következtetést: a parasztság nálunk mostohagyerek, tehát a parasztságot el kell hagyni, nem a közösséget kell emelni, hanem az egyénnek kell ebből a régi és mostohán kezelt közösségből kiemelkednie.” (213-214) És itt felvetődik, nem kis súllyal, a falusi, vidéki értelmiség, a papok, a tanítók, a jegyzők felelőssége. Mindez, persze, az egész magyar középosztály kudarca. (szeptember 30.)

A Cifra nyomorúság. *A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe* tágabb horizonton jut hasonlóan fájdalmas tanulságokhoz. (Ezt is a fentebb említett kiadásban olvasom.) Ez a matyók világa, a Palócföld. Régen azért nem fejlődött, mert védenie kellett a töröktől a felvidéki városok polgárságát (azt védte, ami ma már másoké), később pedig a törpebirtokokon tengődő magyarság világaként, a zsellérség területeként és a barlanglakások földjeként vált képtelenné a fejlődésre. A nagybirtok szorító, halálos ölelésében úrrá lett itt a letargia, megjelent az egyke, és gyakori esetté vált az éhenhalás. Bizony. A fogyatékos táplálkozás következményeként beálló lassú éhenhalás. (Mindezt hozzá kell tenni, kérem szépen, a Horthy-korszak képhez!) Kevés vigasszal szolgál a palóc mitológia, még akkor is, ha a legenda szerint Mózes a palócföldi Ararát-hegyen kötött ki a bárkájával. Mikszáth, a „nagy

palóc” sokat elmond erről a világról, aki Szabó Zoltán szerint a palóc lélek ellentétek közti feszültségét hordozta magában, azt az ősi felismerést, hogy valamiből lehet öröm vagy tragédia, de ez nem az emberen múlik. Újabban inkább a tragikus változat került előtérbe. E változatok közül a vidék népének erkölcsi romlása a legszomorúbb. „Dejtáron, Patakon, nincs az asszony lakaton.” Ez a szállóige sokszor a feslettséget, annak cinkos tudomásul vételét, sőt nem egy esetben a prostitúciót takarja. Szabó Zoltán itt is a dolgok mélyére tekint. „E régi értelemben vett parasztság helyébe nem léphetett modern értelemben vett paraszttársadalom, amilyen Dániában, Finnországban stb. van. Először azért, mert az utolsó évszázad politikai rendszere semmit sem védett oly hevesen, mint a nagybirtokrendszert. Másodszor azért, mert a parasztságnak nem adtak oly mértékű politikai jogok és olyan mértékű szervezkedési szabadság, hogy az effajta társadalmi átalakuláshoz szükséges demokratikus politikai formát kivívja és a szükséges politikai súlyra szert tegyen.” (118) És itt újra felvetődik a középosztály, jelesül a vidéki értelmiség felelőssége. Ahová bekerülni sokkal könnyebb volt kívülről, mint belülről. És amely műveletlen, szétagolt és polgári öntudat nélküli. Olyan ez az értelmiség, mint az a tömeg, amely Pilátus előtt állt, s annak kérdésére, amely a történelemnek talán legsúlyosabb kérdése, mindenki Jézust kiáltott, de kiáltásuk, együttesen, a tömeg kiáltása, az összesereglettek kiáltása Barabásnak hangzott. (168) A vidéki magyar értelmiség, beleértve a papokat és a tanítókat, olyan, mint ebben a történetben a tömeg. (Történelmünk kudarcai mögött egy-egy efféle közösség, osztály méltatlansága, kudarca rejlik.) Az író az antiszemitizmus kérdését is említi. Kimutatja, hogy ennek egyik eredője az úri osztály feudális szemlélete, amely úri, sőt magyar emberhez méltatlannak tartotta a kereskedést (a zsidók egy hiányzó funkció betöltése révén kerültek ebbe a helyzetbe), s mindehhez hozzájárult az idegenekkel és a más vallásúakkal szembeni gyanakvás, kirekesztő szándék. De, teszi hozzá, az árja eredetű antiszemitizmus nálunk importcikk volt. (október 5.)

A paraszti életforma válságáról tanúskodik Erdei Ferenc *Futóhomok* című könyve. (Athenaeum, a Sárközi György által szerkesztett Magyarország felfedezése sorozatban.) A mű alcíme: *A Duna–Tisza köz földje és népe*. A vidék parasztjai, állítja az író, már nem akarnak parasztok lenni. „Szép földjeiket és kertjeiket megindulás nélkül hagyják el a városi csillogásért... Egykedvű lenézéssel szemlélik a körülöttük körömszakadtáig dolgozó németeket, és nem tartják érdemesnek a küzdést.” (14) Polgárosodni akarnak, vagy elpusztulni, mint más tájakon is. A meghasonlott falvak eltorzult erkölcsi rendje nem a gyermeket védi, lakói elvágják vagy „egy ágra” szorítják „a folytatódás útját”. Mi lehet a megoldás? „Az orvosság – ha van egyáltalán – olyan társadalmi légkör megteremtése, amelyben az élet másként lehetséges [...] mint keservesnek érzett paraszti módon”. (224) Konkrétan: a birtokviszonyok átalakítása földreformmal, valamint a hagyományos magyar várostípust képviselő mezővárosok megerősítése (Nagykőrös, Kecskemét, Cegléd). A szerző fontosnak tarja a családfői tekintély helyreállítását, amelyet az asszonyok (feleségek, anyósok, szülék) eloroztak. (Na, ez bonyolult kérdés, lásd Kodolányi, megérne egy szociográfiai elemzést.) (október 10.)

Egy rossz könyvről. Tudom, a *rossz* nem esztétikai kategória, inkább morális ítéletet jelent, de ezúttal éppen erről van szó. Erdélyi József *A harmadik fiú* című önéletrajzi munkájára nem találok más megfelelő szót. Könyve formai szempontból sem elégíti ki az olvasót, nagyon is széttöredezett, kapkodva írt, sietős munka. De ez a kisebbik baj. A könyv szemlélete számomra elfogadhatatlan, ez a legfőbb probléma. Persze, vannak érdekes részletek. Bihar megyét, Nagyszalonta vidékét vegyesen lakták románok és magyarok, Erdélyi eredeti neve Árgyelán, apja román, anyja magyar. Ennek az együttélésnek (vagy inkább egymás mellett élésnek) a bemutatása érdekes lenne, hasonlóan a gyerek viszonyulása a szüleikhez, ha nem oltaná ezt be az író a „faji ősemlékezés” eszméjével, s azzal az állítással, hogy a dákok

voltaképpen szittyák voltak, a mai románok pedig egy latin parasztnyelvet felvett kunokból, besenyőkből, magyarokból, tatárokból összevegyült népség. (Ennek a fordítottja az a román állítás, hogy a székelyek valójában elmagyarosított románok.) Amikor a kisfiú fordítva írja a nagy L betűt, rögtön ott a kommentár: a jobbról balra írás archaikus emléke irányítja a kezét. Ám annyi baj legyen, ez még akár érdekes is lehet. Csakhogy a történet legfőbb vezérelve mégis Erdélyi antiszemitizmusa. Megjegyzem, ha valaki nem szereti a zsidókat, az éppen olyan butaság ugyan, mintha valaki azt mondaná, hogy nem szereti a svédek, mert az efféle általánosítás hiba, de ez még nem antiszemitizmus. Amikor Erdélyi rendre valami negatívumot említ a zsidókkal kapcsolatos tapasztalatai terén (lenézték, becsapták stb.), arra nincs mit mondanom, lehet, hogy így volt, bár a szerzőt bizonyára az előítéletei is vezérlik. De aztán kibújik a szög a zsákból. „A vonatban szalontai zsidófiúval, volt tanulótársammal és nénjeivel találkoztam. Koldusszegények voltak a háború előtt, most rázták a rongyot. Meggazdagodtak... (Ez még nem lenne baj, de mi jön a három pont után?!) Kereskedelem terén a házaláshoz, irodalom terén a vásári kikiáltáshoz kell visszavernünk a zsidókat, – állapítottam meg, – máskülönben elpusztítanak bennünket, elfoglalják az országot, csak szolgákat hagynak meg belőlünk...” (231-232) Nos, ez az antiszemitizmus, a szó Bibó István által leírt fogalma szerint: mely a zsidóknak közös akciókat, nemzetellenes összeesküvést tulajdonít, ami ellen erőszakkal kell fellépni. Tudjuk, hova vezetett ez a torz ideológia. És, sajnos, sejthetjük, hogy a Turul kiadás abban az időben (1942-ben) miféle indulatokat és érdekeket szolgált. Szörnyű ezt megállapítani, mert Erdélyi jó költő, sőt nagy költő, de azt hiszem műveletlen ember, akit az indulatai megtévesztenek. Lényegében nem is keresztény. Elég is lenne ennyi erről. De még hozzá kell tennem, hogy Erdélyi Ignost, a *Nyugat* egyik alapítóját, főszerkesztőjét csak úgy egyszerűen „zsidó firkásznak” nevezi (12), és tiltakozik az ellen, hogy a zsidó (később mártírhalált halt) Sárközy György lett a népi írók lapjának, a *Válasznak* a szerkesztője, s ezért megtiltja, hogy nevét a lapra írják. (Nem is méltó arra.) Erdélyi e könyv megírása után még viszonylag sokáig élt. Nem zárom ki annak lehetőségét, hogy később szemléletmódja változott. – Mindettől függetlenül nagyra becsülöm eredeti hangját (*Emlék*, 1940), a magyar költészetet új tónusokkal gazdagító líráját, kései munkásságát is: 1979-ben megjelent *Csontfűrulya* című kötetét olykor leveszem a polcra. (október 15.)

Harmadszor olvasom a *Puszták népét*. Először az egyetememen a hatvanas évek elején lapoztam végig, később „iparista tanárként a diákjaimmal olvastuk a hetvenes években a Szépirodalmi 1962-es kiadást, még benne is vannak a céduláim. (Az *Ebéd a kastélyban* helyett tanítottam, amely nekem nem tetszett.) Emlékszem az órán két részletet emeltem ki: a testi fenyítéssel megalázott béresek jelenetét (131-135), valamint Róka bácsi pipára gyújtásának történetét (136-137). Bevallom, ez utóbbit szubjektív okokból választottam, mert emlékeztetett a gyerekkoromban a szomszédunkban lakó egykori pusztai cseléd, Ferus bácsi lassú mozgására. Így mozognak azok, akiknek reggel héttől este kilencig kell a nehéz és egyhangú munkát végezni nap, mint nap. Most, harmadszorra, a *Nyugat* kiadását vettem kezembe (1936). Korábban is tudtam, hogy ez a könyv remekmű, de most éreztem át a szívemmel, az érzékeimmel ennek a klasszicitásnak az igazságát. (Illyésnek, úgy vélem, nem minden könyve üti meg ezt a magas mércét.) A mű témájáról ezt írja a szerző az utolsó, 20. fejezetben: „Egy nép élete forog kockán.” (187) És igaza van. A *Puszták népe* regény és szociográfia. Mint regény kiváló. A cselédek életének bemutatása a rendszeres éhezéstől, a májusfa felállításának népszokásától (144-145) a véres ozorai búcsúig (140-141) igen emlékezetes, nyelvhasználatuk felidézése nagyon érdekes (a paraszti osztály tagoltságát beszédváltozataik különbségei is tükrözik), mindez páratlan hitelességgel tárul elénk, s a hitelességet a szerző tárgyilagos stílusa még inkább erősíti. A leírások egy németalföldi festmény hangulatát juttatják eszembe. Varázslatos az esti hangok felidézése a lányukat

kereső anyák hívó szavától az ablakok kitöréséig vészhelyzetben, ahogy a gyerek füle érzékelte ezeket, s még az anekdotikus esetek is mélyen jellemzők. „Az egyik Karikás-fiú feleségét elcsábította egy döbrönte göbolyós, el is akarta venni. A férjnek nem sok szava volt a dolog ellen, a csábítót vendégül látta, mikor az eljött az asszonyért. Együtt vacsoráztak, a göbolyós bort hozott, hát ittak, mintegy áldomást. Az asszony már összekészítette a holmiját, mikor a két férfi, talán nem is miatta, hirtelen összeverekedett. Heléna ádáz dühvel kelt férje védelmére, s noha az első komoly ütés őt érte, kitartott, lefogta a csábító karját, akit így a férjnek sikerült is alaposan helybenhagynia. A félájult szerelme egyúttal hajították ki az ajtón. „Akkor tudtam meg, hogy kit szeretek” – felelte később az asszony a tréfálkozó cselédeknek.” (138) A nők egyébként is kulcsszerepet játszanak a könyvben és a cselédek életében. Ők uralkodnak, ők irányítják és fogják össze a családot, gondozzák a gyerekeket, unokákat. A két nagymama bemutatása a könyv legszebb részletei közé tartozik. A rózsafüzéres apai nagymamáé, és az anyai nagymamáé, aki kiharcolta, hogy a tehetséges fiú gimnáziumba kerüljön.

A *Puszták népe* epikus erényei mellett jeles szociográfia is. A cselédek bérezésének statisztikája megdöbbentő tényanyag, hasonlóan a nők szexuális kiszolgáltatottságának rajzához, a kútba ugrott, megalázott leány történetét nem is lehet elfelejtetni. De a legmegdöbbentőbb az, amikor az egyik béres a régi jobbágyvilágról beszél, amely szerinte a 19. század nyolcvanas éveig tartott. „Mit sem tudott a sajtószabadság kivívásáról. A robot, dézsma, az úrbér eltörlése sem igen foglalkoztatta” – fűzi hozzá az elbeszélő. (67) Mert mindez a fejük fölött és nélkülük történt, mint ahogy az egész történelem is, mert velük, a nemzet jelentős számú rétegével senki soha nem törődött. Hát ezért mondja Illyés, hogy „egy nép élete forog kockán.” (október 22.)

Kovács Imre *A kivándorlás* című könyvében (Cserépfalvi, 1938) látéletet ad az ország állapotáról, de munkája, mint minden jó felmérés, jóslatot is magában foglal. A 19. század utolsó harmadától a századelőig, írja, a Kárpát-medencében felborult a terület népességetartó kapacitása és a népsűrűség közti egyensúly. Ezen a területen, ily módon, hatalmas lökő erő fejlődött ki, s ezzel egy időben Amerika hatalmas vonzóhatást fejtett ki. Ám az ország, teszi hozzá, azért nem tudta eltartani népességét, mert a nagybirtokrendszer ezt megakadályozta. Ily módon a jobbágyfelszabadítás csak a telkes jobbágyoknak volt hasznára, a zsellérek ellenben nincstelenül tengődtek. A következmény: az 1870-es évektől 1914-ig 1,8 millió magyarországi, köztük 1,4 millió magyar vándorolt ki az országból, ezen az időhatáron belül csak 1905 és 1907 között fél millió. (Ekkor, 1906-ban jelent meg az *Új versek*, amelyben Ady azt kérdezte, elég nagy megütközést keltve, hogy „szabad-e sírni a Kárpátok alatt”. Bizony, volt a sírásra ok!) „Milyen nagy bűn volt ezeket a magyarokat kiengedni – mondja Kovács –, hiszen Erdélyben már élet-halálharc folyt, és minden magyarra szükség volt.” (70) Mert ekkor, 1914-ben, a román bankok tudatos pénzügyi politikájának eredményeként az erdélyi föld 54%-a már román (és kis részben) szász kézben volt. A munka dandárját a pópák, az Astra nevű román közművelődési egyesület, valamint az Albina és a köréje csoportosuló nemzetiségi pénzügyi intézetek végezték. A magyarok lába alól kicsúszott a föld. És mindez – a kivándorlás és az erdélyi helyzet alakulása – a magyar uralkodó osztály és a politikusok szeme láttára történt, akik a parlamentben értelmetlen és céltalan obstrukciót és közjogi vitákat folytattak, s azon disputáltak, hogy mi legyen a hadsereg vezényleti nyelve, és milyen színű legyen a tiszti kardbojt. És jött Trianon, ami a magyar urakat igen meglepte, tisztelet az olyan kivételeknek, mint Bánffy Miklós, pedig a viharfelhők már régóta gyülekeztek. „A megszállás első éveiben — folytatja Kovács – Erdélyben 2,9 millió, Felvidéken 2.3 millió, Délvidéken 2.1 millió kat. holdat sajátítottak ki radikális módon a magyar nagybirtokosoktól az új urak és adták oda saját parasztságuknak győzelmi ajándékkul. Pedig erre a 7.3 millió kat. hold földre az Amerikába vándorolt 1.4 millió magyar élete volt rátáblázva, és ha nekik adják,

akkor ma másként állna a magyarság ügye az utódállamokban.” (81) A szomorú (vagy inkább: ijesztő) tények sora folytatódik. Mintegy fél millió magyar (vagy még több) áttelepült Erdélyből, 1920-tól 1930-ig 33 ezer székely pedig Havasalföldre távozott. A csonkaterületet számítva 1911-ben 261 ezer gyermek született, 1935-ben csupán 190 ezer. (És ma?) Mint említettem, Kovács Imre a tendenciákat figyelve jóslatot is megfogalmaz. Például azt (1938-ban írja), hogy a jelek szerint 1960 után népességsökkenés következik be Magyarországon. És ez beigazolódott. Ma pedig egy kisvárosnyi magyarral leszünk kevesebben évente! 1938-ban, a Kárpát-medencében, állítja Kovács, 10.5 millió magyar áll szemben 27.2 millió román, szlovák, szerb lakossal. Huszonöt év múlva ez az arány várhatóan 14:42 millió lesz.

Lehet-e még ezen a helyzeten változtatni? Lehet-e orvosolni a problémákat? – kérdezi a szerző. Nem biztos, de két dolgot megtehetünk, válaszolja. Az egyik a földkérdés rendezése: az 500 kat. hold feletti birtokokat ki kell sajátítani, beleértve az egyházi birtokokat is. A másik: korszerű mezőgazdasági módszereket kell bevezetni és piacképes terményeket kell előállítani. Ez, persze, már a múlté. De igen elgondolkodtató, hogy ez még 1938-ban is megoldandó feladat volt. (Kovács a zsidókérdést is érinti. Úgy véli, hogy a magyarországi zsidóság harmada már asszimilálódott, ők fedezték fel Adyt, Bartókot és Kodályt, teszi hozzá, és nyitottnak kell lenni a többivel szemben: aki bele tud illeszkedni a magyar sorsközösségbe, az teljes jogú tagja a magyar hazának.) Kovács Imre könyvének van egy sajnálatos aktualitása: a kivándorlás – ma! Megkérdem most én: van olyan egyetemi irodalomkurzus jelenleg hazánkban, ahol ez a könyv kötelező olvasmány? (október 23.)

Ismét Kovács Imre! *A néma forradalom* című könyvét új kiadásban olvasom, sajtó alá rendezte Erdész Ádám, lektorálta Huszár Tibor. (Cserépfalvi–Gondolat–Tevan, 1989.) Első kiadása 1937-ben jelent meg. A szerző ebben először tárja fel azokat a szociográfiai tényeket, amelyeknek egy részét beépítette *A kivándorlás*ba. Néma forradalomnak nevezi azokat a nem kis részben öngyilkos reakciókat, amelyekkel a magyar parasztság jelentős része kényszerűen reagált túrheterogén helyzetére. Ennek három elemét tárgyalja: a kivándorlást, a szektákat és az egykét. Nézzük ez utóbbit! Kovács főként az Ormánságra és a Sárközre fókuszál, ahol, főként az Ormánságban az asszonyok élő koporsóvá váltak, mert a magzatölés létező és elfogadott gyakorlat. Szóba kerülnek a fogamzásgátlás olyan primitív formái, mint, többek között, a facsiga. (Nem állhatom meg, hogy elmondjam: egykor a Makárban volt egy vajszlói vagy sellyei osztálytársam, aki rendszeresen így köszönt: Szerbusz öcsém, facsiga! Ennek a mondásnak otromba utalására csak most döbbsenem rá, e könyvet olvasva, akkor, kisdíákként, persze nem értettem, s gyanúm szerint, az sem értette, aki mondta.) Az ún. szüleuralom embertelen zsarnokságát, a fiatalok szexuális életének ellenőrzésére is kiterjedő torz szigorát Kodolányitól is jól ismerjük. De hadd idézzem Kovácsot! „Kiközösítik azt az anyát, akinek több gyereke van. Üldözik, patkánynak, malacosgöbének, ringyónak és nem asszonynak tartják. Sok helyen agyon akarták verni azokat az asszonyokat, akiknek több gyerekük van. Másutt a házuk felgyújtásával fenyegették meg őket. A gyereket is csúfolják, és általában közmegvetés tárgya a sokgyermekes magyar anya.” (82) Miközben hivalkodó lakodalmakat rendeznek. Megfordul az erkölcsi világrend, ami jó, az élet és a gyermek, az rossz, nemkívánatosná válik, s ami rossz, a magzatölés és a pusztulás, követendő példa lesz. (Megkérdem: mit csináltak eközben a papok, és a falusi értelmiség?) Kovács Imre, aki *A kivándorlás*ban feltárta Erdély elvesztésének történetét, most attól tart, hogy a Dunántúlból második Erdély lesz a sváb terjeszkedés révén. De nem a svábokat hibáztatja, hanem a magyarság öngyilkos magatartásával vet számot. (Erről a problémáról, talán elsőként, Fülep Lajos is szólt, és Várkonyi Nándor *Magyar Dunántúl* című könyve szintén ezzel kapcsolatos.)

A néma forradalom című könyvet izgatás és nemzetgyalázás vádjával beperelték, és szerzőjét bíróság elé állították. Három hónap fegyházra ítélték, továbbá háromévi hivatal- és jogvesztésre. (Adalék a Horthy-korszak tablójához!) Parlamenti vita is lezajlott az ügyben. A

per és a vita anyagát is tartalmazza ez a rendkívül fontos könyv. Ehhez Szekfű Gyula is hozzászólt. Elmondta, hogy Kovács Imrének igaza van abban, hogy két és félmillió biztos munka és jövedelem nélkül élő ember sorsának megoldása „talán egyetlen nagy nemzeti feladatunk, s ennek érdekében a nagybirtokrendszert – amely még a 18. században nemzetfenntartó erő volt, mára azonban anakronisztikus jelenség Európában – valóban át kell alakítani. Sajnos, teszi hozzá, a hiányos műveltségű magyar középosztály nem látja át a nemzeti sorskérdések lényegét és fontosságát. (Csak zárójelben: Kovács azt is állította, hogy Erdély sorsa 1437-ben dőlt el, amikor Budai Nagy Antal parasztforradalmának leverése után az elmenekült magyar parasztok helyére románok szivárogtak be az ország területére. Szabadsághősnek tekinti Dózsát is, ezzel viszont Szekfű vitatkozik. Nem forradalomra van szükség a jelenben, teszi hozzá, hanem organikus munkára. Szerinte azonban Kovács Imre könyvének címét félreértették, mert a szerző nem forradalomra akarja izgatni a népet, hanem a problémák orvoslását sürgeti, s ezzel ő egyet is ért.) (október 31.)

Féja Géza nevével először főiskolás koromban egy nyári építőtábor pihenő idejében találkoztam – valahol a Mohács-sziget és a bédai Duna vidékén –, amikor meglátogattam az ottani, már nyugdíjas tanítót, aki csodálkozva, de barátságosan fogadott, beszélgettünk erről-arról, s mikor a könyvei iránt érdeklődtem, félrehúzott egy függönyt, s mögötte ott volt a kétháromszáz kötetnyi könyvtára: a népi írók művei Németh Lászlótól Erdélyi Józsefíg és Kovács Imréig. Ezekről már tudtam korábbi osztályfőnököm, V. Gy. idős tanító barátja révén (őt idézte fel számomra a könyvespolcot eltakaró függöny félrehúzásának mozdulata, meg is döbbsentett a gesztusnak ez a különös ismétlődése), sőt Erdélyi, Sinka, Illyés verseit valamennyire már ismertem is. De ott láttam először Féja Géza *Viharsarok* című könyvét, amit most olvasok az Athenaeum kiadásában. (*Viharsarok. Az Alsó Tiszavidék földje és népe*) A Sárközy György által szerkesztett Magyarország Felfedezése sorozatban jelent meg. Ahogy a szerző írja, „nyílt szemmel és nyitott lélekkel” járta be a vidéket, amelynek leírása ma is tanulságos. Ami leginkább megragadt bennem, csak arról szólok. Emlékezetes számomra három portré: Thessedik Sámuelé, Áchim Andrásé és a fiatal Sinka Istváné. De most csak a Thessedikről írtakat idézem: „Ő volt az első magyar nevelő, aki kifejezetten művelt polgárságot és parasztságot akart teremteni, mint maga mondja: parasztembert, mesterembert, kereskedőt, gyárost, vállalkozót. De osztályának tagjai rettegetek a földművelők felvilágosításától. A jobbágyközösség, a földesúri jogar alatt sínylődő mezőváros helyébe művelt magyar falut, s agrárvárost, a nyers őstermelés kezdetlegessége helyett modern gazdálkodást, ipart és kereskedelmet akart létre hozni.” (23) Az urak destruktívnak kiáltották ki, a nép pedig gyanakvással szemlélte. Amikor látták, mennyit olvas, azzal magyarázták, hogy lusta és nagyon nehéz feje lehet, mert nem tanulta meg idejében a dolgokat, és most akarja pótolni, de, lám, még mindig nem sikerült neki elegendő tudományra szert tennie. (Hát persze, hogy így okoskodtak a jámbor szarvasi parasztok, amikor a többi derék tanító egész nap csak pipázott.) Thessedik a nemzetevelés apostola volt, kijárt neki a szokásos meg nem értés, de azért ő teremtette meg az első magyar gazdasági szakiskolát. Széchenyi előfutára volt. Féja igen negatív képet rajzol a műveletlen falusi értelmiségről és a vidéki középosztálysznobokról. „Mindnyájan ismerjük a magyar kisvárosok halálos szomorúságát – írja. Európa! Még Budapest sem érezhető itten. Ez nem Nyugat, de nem is Kelet. A mai Kelet csupa feltámadás. A tegnapi Kelet őskultúrákat ringató várakozás. Vezetőrétegeinknek legmagasabb álma azonban Elő-Ázsia. Mikes Kelemenre kell gondolnom szüntelenül s Rodostóra, meg Jenikőre. A régi török berendezkedés, a régi török kormányzószellem és kasztszellem él itten a dolgok mélyén. Nincs a vidéki városokban mai vigasz és történelmi vigaszt is hiába keresünk. Még csak régi és szent kövek sincsenek.” (54) Végtelenül szomorúak a népi tehetségek elkallódásáról, tragikus sorsáról írt lapok. És az a sötét kép, amelyet a szerző a gyermeküket ütü-ferő, embertelenül dolgoztató, durva szülőkről rajzol, és az életellenes

magatartásról: „Jaj, lelköm, bár halva születne”, mondja a vajúdó asszony a bábának, rejtett utasítást adva arra, hogy fojtsa meg az újszülöttet. A szektákról is Féja adja a legvilágosabb meghatározást: megalázottságukban elvágják az úri paphoz és az úri istenhez vezető utat. Befejezésül: érdemes lenne Féja könyvével a kezünkben bejárni a Viharsarok, az alsó Tisza-vidék városait, s összevetni a múltat a jellel. És nagyon kíváncsi lennék ma egy efféle könyvsorozat. (november 5.)

Posztmodern kirándulás. Borges-t olvasom. Sajnos, meglapoztam néhány tanulmányt is a témáról, Borgesről és a posztmodernről, és elszörnyülködtem azon az értelmetlen blablán, amit valami süket madárralvenn különböző szerzők összehordanak erről. Szeretem a posztmodern játékosságot, de elborzaszt ez a fahangú komolykodás. (Kivétel: Erwin Williamson.) Szóval Borges. Az Európa sorozatának első kötetét olvasom újra, már némi rálátással. (Jorge Luis Borges válogatott művei. *A halál és az iránytű. Elbeszélések.* 1998.) Néhány megjegyzést teszek az általam vélt témák rendjében haladva. 1. A fikció és a valóság viszonya. Pontosabban: az a felismerés, hogy amit valóságnak nevezünk, az fikció. Erről szól a kötet legfontosabb írása, a *Körkörös romok*. A híres utolsó mondatok: „Elindult a tűz lángjai felé. Nem haraptak húsába, inkább simogatták, perzselő forróság nélkül. És megkönnyebbülve, megalázva, elborzadva megértette: ő maga is csak jelenés, őt is álmodja valaki.” (Boglár Lajos fordítása) 2. A valóság tehát valójában szöveg (*Az Alef*), amely megfejtésre vár, mert minden történet rejtvény, alternatív világok titkaival, mint *Az elágazó ösvények kertje* sugallja. Az interpretáció esendőségéről szól a kötet másik nagyon fontos (címadó) írása, *A halál és az iránytű*. Ebben Lönnrot felügyelő a klasszikus krimik logikai eszközeivel próbál feltárni egy gyilkosságsorozatot, jellemző eszközei: az iránytű, a körző és a térkép, a teret síkszerű geometriával képzelel el. Csakhogy két dolgot szükségképpen figyelmen kívül hagy: a véletlen mozzanatot, s azt, hogy van egy felettes elemző, Scharlach, azaz a gyilkos. Így hát Lönnrot a leleplezés kijelölt helyén saját halálára talál rá. Igaz, hogy a felügyelőnek szánt végzetes golyó csak elindul feléje az utolsó mondatban („Aztán [Scharlach] nagy gonddal lőtt.”), de soha nem fog elérni hozzá (lásd Zénón), meg hát vége az elbeszélésnek. Ez a zseniális szöveg (a többi is zseniális) egyúttal a klasszikus krimi felemelése, megtisztítása és ironizálása. Apropos *ironia*. Az hiszem, Borges írásainak legfőbb jellemzője. Más módon, de *A teológusok* ugyancsak egy felettes értelmezés poénjával zárul: Isten összetéveszti Aureliánust vitapartnerével, Pannóniai Jánossal, de ez nem az isteni értelem zavara, mert Aureliánus rádöbben, hogy a kifürkészhetetlen istenség szemében ő és Pannóniai János, az ortodox és az eretnek, a vádló és az áldozat egy és ugyanaz a személy, 3. A szerző által megírt szöveg jelentése a változó időben folyton változik. Így lesz *Pierre Ménard a Don Quijote szerzője*. „Ménard (talán akaratlanul) új technikával gazdagította az olvasás fejletlen, kezdetleges művészetét: a szándékos anakronizmus és a téves tulajdonítás technikájával. Ez a korlátlanul alkalmazható technika arra ösztökél, hogy úgy olvassuk az *Odüsszeiát*, mintha később keletkezett volna az *Aeneis*-nél [...] Ez a technika a legnyugalmasabb könyveket is kalandokkal telíti. Louis-Ferdinand Céline-nek vagy James Joyce-nak tulajdonítani az Imitatio Christit, nem elegendő felfrissítése-e ezeknek a bágyadt szellemeknek?” (Jánosházy György fordítása) Borges jócskán megelőzte Barthes-t és Jausst. És másokat. És sokkal jobb író azoknál. (november 12.)

Sylvester János: Új Testamentum. Újsziget, 1541. A Veteránolvasó ezzel a kis szöveggel új sorozatot indít a Feljegyzéseken belül. Ez egy álom. Arról szól, hogy a mindenkori jelenkornak ébren kell (kellene) tartania a múltat. A régi századok szövegeit. Ily módon tehát a mai olvasónak ismernie kell bizonyos alapszinten irodalmunk régi, 19. század előtti, másképpen szólva: a Kazinczy-kort megelőző emlékeit. Kellene lennie, legalább feltételesen mondom, egy „Magyar Tórának”, amely nem egyéb, mint nemzeti emlékezetünk, közös

múltunk szövegeinek gyűjteménye, amely összeköt bennünket. Afféle breviárium a mai magyaroknak. Ennek a szép álomnak a jegyében írom ezeket a szövegeket, nekem, vén fejjel, egykori tanulmányaim újra történő megélést jelentik, s emlékezetem felfrissítését is szolgálják, ha pedig netán, miként remélem, más olvassa ezeket a szövegeket, nekik legyen mindez beavatás magyar múltunk világába, amelyről azt képzelem, hogy a jelenben élő, sőt a jelent éltető múlt.

Sylvester János *Új Testamentuma* (Hasonmás kiadás, Bibliotheca Hungarica Antiqua 1.) az első Magyarországon nyomtatott magyar nyelvű könyv. Előtte már napvilágot látott ugyan tíz magyar nyelvű nyomtatott könyv, de ezek külföldi műhelyekben készültek. Ilyen Komjáti Benedek *Szent Pál leveleinek* fordítása (1533, Krakkó) és Pesti Gábornak a Négy evangéliumot tartalmazó kötete (1536, Bécs). Sylvesterral őket nevezik „magyar erasmistáknak”, mert a Vulgata mellett a nagy rotterdami humanistát, Erasmust követve az eredeti görög szöveget vették alapul.

Pesti Gábor jobb stilisztá, szövege szebb, mint Sylvesteré, de ez utóbbi képzetesebb tudós. Filológiai tanulmányait Krakkóban kezdte a szintén Erasmust követő Cox Lénárd körében, majd Wittenbergben folytatta Melanchthon vonzásában, akit „praeceptor noster”-nak nevezett. Irodalmi műveltségét az *Új Testamentum*hoz kapcsolódó kísérő tanulmányai igazolják, amelyek a magyar filológiai értekező próza első hajtásai. Ezek közül az egyik a „nem tulajdon jegyzésben” (azaz átvitt értelemben használt) szavakról, tehát a képes beszédről szól, s értékes megjegyzést tesz a magyar költői nyelvről. „Íl ínekekben, kivált képpen az virág ínekekben [ilyen beszéddel a magyar nép], mellyekben csudálhatja minden níp az magyar nípnek elmíjinek éles voltát az lelisben, melly nem egyéb, hanem magyar poesis.” Munkája közben Sylvester jelentős felfedezést tett: felismerte, hogy magyarul a görög és latin szerzőket utánozva mindenfajta mértékes verset lehet írni, így disztichont is. Ily módon írta meg az új testamentumi részek disztichonos summáriumait, valamint az „Az magyar nípnek” szóló ajánlást. Ebből idézek:

Próféták által szólt rígen néked az isten,
Az kit ígirt ímé vígre meg atta fiát.
Buzgó lílekvel szól most es néked ez által,
Kit hagyja, hogy hallgass, kit hagyja hogy te kövess.
[...]
Az ki zsidóul és görögül és vígre diákul
Szól vala rígen, szól néked az itt magyarul.
Minden nípnek az ű nyelvin, hogy minden az isten
Törvényin íljen, minden imádja nevit.
Itt vagyon a rejtek kincs, itt vagyon az kifolyó víz.
Itt vagyon az tudomány, mely örök íletet ad.

A reformáció nagy eszméje szólal meg itt: a nemzeti nyelvű biblia szükségessége. Sylvester az ország keleti részén született Szinérváralján a 16. század elején, s az ottani í-ző nyelvjárást követte, ez korlátozta bibliafordításának elterjedését. Időmértékes verseit is elfelejtették, ezt a versformát a 18. században újra fel kellett fedezni.

Nagy művéhez saját helyesírási rendszert dolgozott ki: arra törekedett, hogy minden magyar hangot egy-egy külön betű jelöljön, ezért a huszita mellékjeles ortográfiát alkalmazta, amit valószínűleg a Huszita Bibliából (a *Müncheni kódexből*) ismert. Ezért a korban használt betűtípusok közül a számára leginkább megfelelő gót betűket alkalmazta. A Nádasdi Tamás birtokán és támogatásával létrehozott újszigeti nyomdát előbb a betűmetszéshez nem értő, Sylvesternak sok gondot okozó Strutius vezette, majd ennek feladatát a Krakkóban, Vietor

Jeromos iskolájában tanult Abádi Benedek vette át. Megjegyzendő, hogy az *Új Testamentum* leggazdagabban illusztrált 16. századi nyomtatványunk.

Sylvester készítette el és írta meg az első magyar nyelvtant, ez a *Garmmatica Hungarolatina* (1539). Ennek magyar részében nyelvünk sajátos karakterét keresve felismerte, hogy a magyar nyelvnek saját rendszere van, és éppen úgy szabályokba foglalható, mint a szent nyelvek. Büszkén jelenti ki: „ha hazai nyelvünkkel, e kinccsel – mely eddig előlünk el volt rejtve, s most először rátalálva feltártuk és napfényre hoztuk – élni nem vonakodunk, hamarosan (amint remélem és óhajtom) szegényekből dúsgazdagokká leszünk.” (Nyelvtanának kritikai kiadását Bartók István készítette el 2007-ben.)

Megjegyzem még, hogy a kiváló tudós a bécsi egyetem professzora lett, ahol hébert, görögöt és históriát adott elő. Később azonban válságosra fordult élete. Támogatójával, Nádasdival megromlott a viszonya, s a jelek szerint házassága is boldogtalan volt. 1552-től neve már nem szerepel az egyetemi dokumentumokban. Nem sokkal ez után meghalt.

(Ha valaki erről a kiváló tudósról és jeles íróról többet akar tudni, annak Balázs János: *Sylvester János és kora* (1958) című könyvét és Varjas Bélának az *Új Testamentum* hasonmás kiadásához mellékelt kísérő tanulmányát ajánlom.) (november 22.)

Egy lemur vallomásai. Garaczi László új könyvének, a *Hasításnak* alcíme is van: (*Egy lemur vallomásai* 5.) Ez arra ösztökél, sőt kötelez engem, hogy mielőtt erről a 2018-as kötetről beszélnek, összefoglaljam a lemur-ciklus korábbi állomásaival kapcsolatos tapasztalataimat. Főként azért, hogy olvasóimat ezek fellapozására serkentsem, de ha valaki erre nem vállalkozik, segítem abban, hogy az előzményeket megismerve az új (akár önállóan is élvezhető) kötetet egy felettes szöveghálózatba tudja helyezni, ami elősegíti a megértést. A vallomások első kötete, a *Mintha élnél* huszonöt évvel ezelőtt jelent meg. A szövegvilág alapmotívuma, a menekülés, az elbeszélő önnön személyiségét meghatározó elszakadási kísérlete környezetétől s önmagától, egykori valójától, már itt megcsendül. Azért használom a *személyiség* és a *valója* kifejezés kettős megjelölését, hogy elválasszam a narrátor alakját a szereplőétől, akire ekkor még nem alkalmazhatom az *én* szót. Legfeljebb távoli célként, meg-megújuló kereséseként. Ez a menekülés-motívum összefügg azzal a szerzői eljárással, amelynek révén a szerző felajánlja ugyan az olvasónak az önéletrajzi olvasás lehetőségét, de ugyanakkor, ügyes szabaduló-művészként, vissza is vonja ezt az ajánlatot. Két módon: egyrészt az elbeszélő folyamatosan felbontja az időrendet, miáltal a narrátor és a szereplő viszonya állandóan más megvilágításba helyeződik, másrészt pedig erősen hangsúlyozódik, hogy itt nem annyira az események formálják a szöveget (mint az önéletrajzi munkákban általában), hanem jelentős mértékben ez utóbbi, tehát a szöveg alakítja az eseményeket. A *Mintha élnél* című első részben klipszerű vágások, gyors ritmus jellemzik a formaalakítást, valószínűleg az emlékezőt és a hőst elválasztó nagyobb időbeli távolság, valamint a szabadabb gyermekkori (és gyermekkori tudatot idéző) asszociációk jelzése céljából. A nyelv performatív, valóságot formáló erejének érzékeltetése – ez a ciklus másik fő motívuma – szintén a jelzett szerkesztési eljárással függhet össze. „A szavak megfordításával olyan szorongást keltettem környezetemben, hogy beszédmódomat is egyszerűsítenem kellett. Áóuácska, mondtam a hálóruhámra, később, érettebb fővel megengedtem magamnak a letisztultabb zsiszama lexémát. Az alvást nyelvfejlődésem e második, termékeny szakaszában ajuszkának hívtam, tarka műanyagkacsámat pedig váratlanul, de következetesen tortacsatának.” (95) Ez esetben nem csupán szavakról, valamiféle privát nyelvről van szó, hanem inkább a szavak hatásáról, és e téren felettebb meglepő módon keveredik a gyerek és a felnőtt elbeszélő szólama: a *zsiszama* szó a gyereké, de a mellette álló *lexéma* kifejezés már a felnőtté. Az elbeszélő mindkét idősíkon jellegzetes szavakkal teremt világot, vagy pontosabban: világ-aspektust. E téren a nyelvi játék is fontos szerepet játszik: ennek remek példája a „szuszfájront” kifejezés az elájulásra vonatkozóan. E kötetben indul el a hős nevével

való játék: a szerzői név mellett a későbbi ragadványnevekre gondolok: Csont (mert sovány), Optika (mert szemüveges), Rác (mert ez a szerkesztő szerint jobban mutat a megjelenő írások felett, mint a sajátja).

A második lemur-történet, a *Pompásan buszozunk* négy évvel később követte az elsőt. Ennek tárgyát a kamasz-évek képezik. Fegyelmezettebb szerkesztésű, s ez alkalmasint az életrajzi alakulás változását sejteti. A történet keretét a „lecsúzlított lignimpexes nőci” esete, illetve az ezért kapott igazgatói rovó ügye adja, s a beszédhelyzet kontúrjainak erősítését szolgálja a „Pompásan buszozunk”, illetve a „Pompásan utazunk” szófordulat ismétlődése, ami, persze, ironikus természetű. Más egyebek mellett a diákkori világban megjelenő erőszak jelenete (68-69) nagyon is idézőjelbe kényszeríti a *pompásan* határozót. Az elbeszélést játékosnak tűnő, de nagyon is elgondolkodtató ellenpontok lüktetése viszi előre. Ilyen a filozófus apuka esete, akiről kiderül, hogy nem ismeri a les-szabályt (ez, ha jól meggondoljuk, nem csupán frappáns poén), majd a kommunista szóval üzött, ám a kamaszvilág határain messze túlmutató játék. „Bácsi néni kommunista volt, a ház mesterség bizalmas állás. Kommunista volt muszájból, de nem feltétlenül kommunisták ölték meg a lakóját, Jellemes Lajosnét, és még kevésbé valószínű, hogy ő maga ölte volna meg, mint ahogy Pálffy Györgyöt viszont bizonyítottan és bevallottan a kommunisták ölték meg, pedig ő nem is muszájból volt kommunista – persze kérdés, mi a muszáj.” (101) Ebben a miliőben Lemur Miki verséről, a „Milyen a Közértben a hús?”-ről kiderül, hogy nem is olyan vicces. Ahogy az első könyv a szerzői névvel üzött játékot, a második inkább az alcímben szereplő *lemur* szóra koncentrálna. Reflektál is erre a kettős jelentésű, macskamajomra és szellemalakra, kísértetre is vonatkozó szóra (a későbbi kötetek ennek árnyalatait fogják majd kibontani), ami a jelentéstulajdonítás elmozdítása által ugyancsak a szöveg kettős kontúrját erősíti. Egyaránt vonatkozik a felidézett gyerekekre, illetve kamaszra, valamint az elbeszélő ironikus önszemléletére. (A következő kötetben a lemur-alak a fikció szereplőjeként is megmutatkozik.) Bennem azonban – bár ez csupán az én saját olvasói asszociációm – még egy másik, lehetséges jelentése is felidéződik ennek a szónak. Az ősidők feltételezett, később elsüllyedt kontinensét *Lemúriának* nevezik az ezzel foglalkozó szövegek, túlélőit pedig *lemúroknak*. Akik kevesen vannak, itt járnak közöttünk (nem is olyan régen süllyedt el az a földrész), de nem könnyű őket felismerni. Azért ez mégsem lehetetlen, ha a nyelvükre figyelünk. Különös módon beszélnek, és kedvelik a játékos, egyéni szóeleményeket. Töretlenül hiszik, hogy a szavakkal tárgyakat, sőt alakokat is lehet létrehozni. És ezt meg is teszik. Csak hát idegennek érzik magukat a világban. Akkor is, most is.

Az *Arc és hátraarc* (2010) konkrét témáját az elbeszélő sorkatonai szolgálatának eseményei adják. Az ezzel kapcsolatos seregbeli epizódok (mint amilyen a kopasz fák leveleinek visszaragasztása celluxszal) a felidézett világ abszurditását érzékelteti. Ez már a főmotívummá váló *pokolra szállás* első fázisa. A menekülés-motívum ezzel párhuzamosan radikálisan felerősödik: a hős folyamatossá váló önkínzás, sőt öncsonkítás (egyik ujjának brutális eltörése) révén próbál szabadulni, s ez végül sikerül neki, bár nem sok öröme lesz benne. A katonaság egyetlen haszna a megszerzett tapasztalat. Ami nem kis mértékben nyelvi tapasztalat. Mert e könyv igazi témája: a nyelv. Abban a világban, amelybe hősünk belekerül (amelybe, mint mondtam, *alászáll*), sajátos és erősen karakteres beszédváltozat működik. Abszurd, mint maga a világ. Ezt a beszédformát a hősnek – éppen a tapasztalat megszerzése és elbeszélhetősége érdekében el kell sajátítania. Ennek érdekében valóságos szógyűjtési mánia lesz úrrá rajta. „Berakta a fehér színű, MNOSZ 5617-es dossziéba az elmúlt hónapokban gyűjtött különleges szavakat: tápos, gumi, polpityu, gyohaberci, alhangya, rajcsúr, dandár, csucsa, pinázó ujj, hatásbemutató, makkolás, kanalizás, Bolond-torony, ráéhezés, pusztai meténg, szennyes infű, öldöklő aszat, závarzatvastagítvány, bazóka, jakumó, koporsós, [...] radarista, prizma, hátéká, Sernevál, Varia-bútor. A dosszié roskadozik a cetlikről.” (116) Hősünket valóságos szószivatag veszi körül. Ebben barangolva a laktanyabeli

idegen nyelv – a tapasztalatok begyűjtése érdekében – már-már saját nyelvvé válik. És a szerző – szerintem – éppen e téren követ el egy sajnálatos hibát. A trágár tábori zsargon ugyanis túlságosan rátelepszik a szövegre, mintegy beszennyezi azt. A felidézett világ természetének bemutatásához kevesebb beszólás, tisztí-altisztí szófordulat is elegendő lett volna. Mintha gyengülne az elbeszélő nyelvi ellenállása, és veszteségre állna küzdelme a nyelvvel. Pedig az más téren tovább folyik. Ami kudarcaival együtt is termékeny felismeréshez vezet. „Szabó egyszer a répföldön azt mondta, a szavak és a dolgok csak súrolják egymást, mert a szavak sorban vannak, a dolgok halomban [...], körbetekerheted mondatokkal, földíszítheted, mégse kerülsz beljebb.” (116, 155) Ez a nyelvkritikai felismerés rendkívül fontos a továbbiakra nézve, főként majd hősünk íróvá válásának folyamatában. Fontosnak vélem, hogy a lemur-motívumhoz szorosan kapcsolódik a fogságba ejtett egernek az epizódja. És ha a főhősre figyelünk, látjuk, hogy időnként hárman vannak: mellette ott áll a lemur-alak és a titokzatos Öreg, akik némán, de arcjátékkal és gesztusokkal reagálnak az eseményekre. Ezek a jelenetek a ciklus legszebb lapjai közé tartoznak.

„Éhezés, vérköpés, vakulás. Vascsővel a vállamon, csukott szemmel, lendületből nekimegyek a fának. Fekszem a sárban, valaki kiabál, mit művelek, nem látok a szememtől. Reggel a zúzódás láttán undorodva leenged az orvoshoz. Éhezés, vérköpés, vakulás, várunk a fehér székeken, valaki mossza a vécét. Utolsónak hívnak be. Finom iroda- és gyógyszerszag. Leveszem a kötést. A többire nem kíváncsi, megírja a beutalót, tisztelgés gyanánt lezseren fölemeli a mutatóujját.” (46-47) Ez a részlet a katonatörténet kulcsfontosságú eseményének ismételt felidézése, de már a következő kötetből való, a *Wünsch-híd*ből. (2015) Kapcsolódni látszik az előzőekhez, az alcímekben azonban nincs jelzés arra nézve, hogy ez a könyv a lemur-ciklus 4. darabja (az *Arc és hátraarc* esetében is elmaradt a 3-as szám), a sorszámra azonban két okból is következtethetünk. Erre mutat a kötetek megjelenésének kronológiai rendje, s majd a *Hasítás* címlapján szereplő 5-ös szám visszafelé is besorolja a könyvet. A *Wünsch-híd*ban, bár, mint az idézett szövegrészből is kitűnik, fel-felbukkannak a korábbi emlékek és motívumok (a lemur-képzet a 61. oldalon, a nyelvkérdés a 97.-en), ám a szövegformálás alapvetően más, az írásfolyamat széttöredezett, az epikus váz szétesik. A jelen idejű leírások távlatnélkülivé válnak, síkszerű mozaikot szemlélünk. Az életrajzi narráció felbomlik, miáltal a *Wünsch-híd* valójában kilép a ciklus rendjéből, önállóvá válva viszont erejét veszti.

És most a *Hasítás*ról! (Mint a korábbi köteteket, ezt is a Magvető adta ki, 2018-ban.)

Ez a könyv visszakanyarodik a korábbi elbeszélések narrációs medrébe. Fő témája egy újabb, a korábbinál is komorabb pokoljárás. Alászállás a nagyvárosi lét, a kábítószeres éjszakák mélyére. A történet érintkezik azzal a késő modern és azt követő szövegvilággal, amelyet, mások mellett, Burgess és Burroughs képviselt, bemutatva az egyén kaotikus lelki világának és a rátelepedett politikai rendszernek a kapcsolatát. Ez az összefüggés Garaczinál is hangsúlyos: a töprengő hős egy árnyékot lát elsuhanni az ablak előtt, majd megtudja, hogy egy öngyilkos asszony volt, aki kiugrott az ötödikről. „Én két emelettel lejjebb a Hector Servadacot olvastam. Nem vettem észre semmit. Egy árnyék suhant el az ablak előtt. Galambok. Leesett egy kitergetett párnahuzat.” (51) Az elbeszélő tud valamit, amit a hős még nem ért.

A cselekmény kezdetekor a narrátor a huszonnégy éves egykori énjére pillant vissza, később pedig közli, hogy már negyvenkét éves, vagyis mintegy negyedszázad eseményei kerülnek szóba. A „Bildungsroman”-jelleg ebben a kötetben a legtermékenyebb, talán azért, mert egy hanyatlásnarratívával társul. Amikor megismerkedünk hősünkkel, alkalmi munkából él, a Szociológiai Intézet kérdezőbiztosa. „Dolgoznom kell, különben elvisznek. Választhatok, hogy raktári segédmunkás leszek, földmérő, kérdezőbiztos vagy öltözőőr. Felvesznek alkalmi szerződéses közvélemény-kutatónak a Szociológiai Intézetbe. Nem érdekel a köz véleménye. Az első interjúkból kiderül, hogy a köz nem a véleményét mondja el, hanem próbálja kitalálni a helyes választ.” (7) Tehát később elhatározza, hogy inkább fiktív válaszokat fog gyártani.

De még a valós interjúk idején egy végzetes hibát követ el. A sors ugyanis tálcán kínálja neki azt a nőt, aki a könyvben felbukkanó, elmosódó arcélű Lizák, Kamillák és Petrák között az egyetlen, aki mellett hősünk felelős felnőtté válhatott volna. Ez a nő Flávia, a negyvenéves fogorvosnő. A főszereplő érzékeli is ezt a nagy lehetőséget, de megijeszti az őket elválasztó húszévesi korkülönbség, valamint Flávia érett, komoly asszonyisága. És még valami: ez a huszonéves fiatalember író akar lenni, s ehhez szükségesek az infernális tapasztalatok, a kallódó lelkek átmeneti sorsközössége. Amikor ismét felkeresné Fláviát, annak már nyoma veszett. Az alászállás sötét tónusait szatirikus színezet, olykor pokoli humor ellenpontozza. Ilyen a szemégyűjtőbe rejtett droggal kapcsolatos, szinte burleszkfilmbe illő kaland. Az elbeszélő vicces, de sír a papír. A történetbe emlékképek illeszkednek: az úttörőtábor eseményei, a pszichológiai kezelés képei, s Kornél, a papagáj, aki nem akar szabad madár lenni. „Béla bácsi kinyitja az ablakot, Kornél idegesen borzolja a tollát, és visszarepül a kalitkába.” (24)

A könyv címe többféleképpen értelmezhető. Én a kiscigány meséjére, Lacika egyik kedves történetére tippeltem, amelynek falánk hősét végül *kihasították*, hogy az elnyelt emberek – Kornéllal ellentétben – kiszabadulhassanak rabságukból. De másra is gondolhatunk. Ezt a szót a városi szlengben is használják. Önreflexióként is felfoghatjuk. A hanyatlástörténet szövegét ugyanis egy lelki-tudati építkezés ellenpontozza. A *Hasítás* a főhős íróvá válásának története, úgy is mondhatnám, hogy az elbeszélő szereplő elbeszélővé alakul. Ennek a folyamatnak a fokozatait a szövegbe beépített novellák, parafrázisok alkotják. Ilyen az '56-os történet a tankkal és az Öreggel, akit később elítélnék, a remek és parodisztikus Hófehérke-értelmezés, valamint Csontváry Zrínyi-képének ironikus interpretációja. (79-81) Olivér és Rozi története már a közelmúltban játszódik.

A hivatás megtalálása előtt még a nyelvvel való küzdelemnek egy sorsdöntő menete is hátravan. A negatív kód hatalmára való rádöbbenés. A leggyakrabban használt magyar szavak listáján ugyanis az *a* névelő után a *nem* következik. „Második leggyakoribb szavunk a nem. Az igen nincs is az első tízben, talán még a talán is megelőzi” – töpreng hősünk. Ennek a felismerésnek a súlyát akkor értjük meg, ha a negatív grammatika pszichológiai és világszemléletbeli következményeire gondolunk, ami ma már a szaktudományok által is vizsgált kérdés. Mi következhet ebből? – kérdi Garaczi. „Röviden és férfiasan nemet kell mondanunk a világra.” (82) De ez csak az egyik lehetséges következtetés. Összefügg azzal, amit később így fogalmaz meg a főszereplő: „Az agyam tele, a szívem üres.” (131) De ennél mégis súlyosabb az a gondolat, amellyel hősünk élettapasztalatait összegzi. „Az élet megrágott, kiköpött, végre magam lehetek.” (118) Itt történik meg a *hasítás*. Mert ekkor már túl vagyunk a tagadáson. Ez állítás. Ami már régóta érlelődött a lélekben. A *Hasítás* rövid elemzésének zárásaként ezért hadd idézzem az *Arc és hátraarc* utolsó szavait: „Készen állok. Minden itt van. Bármilyen lehet.” Igen. Ez a helyzet. (*december 5.*)